

Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant,
Keith Hitchins, Șerban Papacostea,
Pompiliu Teodor

ISTORIA ROMÂNIEI

Ediție revăzută și adăugită

CUPRINS

Cuvânt-înainte.	9
I. DE LA ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI LA SINTEZA ROMÂNEASCĂ (MIHAI BĂRBULESCU)	11
Pământul românesc	11
Preistoria	14
Comunitățile paleolitice. Revoluția neolitică	15
Epoca bronzului. Indoeuropenizarea. Tracii	20
Epoca hallstattiană. Autohtoni și alogeni la sfârșitul preistoriei.	24
Geto-dacii	26
Geți și greci între Dunăre și Mare (sec. VII–II î.Hr.)	27
Geto-dacii în sec. V–II î.Hr.	31
Dacia de la Burebista la Decebal	35
Dacia Felix	44
Provinciile Moesia Inferior (Dobrogea), Dacia și Imperiul Roman.	44
Civilizația romană	60
Cultura romană	69
Romanitate și barbari	77
Influența romanității asupra dacilor liberi (sec. II–IV)	78
Romanitate fără imperiu: Transilvania în sec. IV–V	80
Revenirea imperiului: Dacia sudică	83
Persistența imperiului: Dobrogea în sec. IV–VII	84
Creștinismul daco-roman	87
Dacia și migrațiile barbare	90
Sinteza românească	93
Apariția popoarelor romanice și a limbilor neolatine — un proces european	94
Cazul Daciei: romanizarea, evoluția istorică, etnică și lingvistică în a doua jumătate a mileniului I	96
Bibliografie	106
II. DE LA GENEZA STATELOR ROMÂNEȘTI LA NAȚIUNEA ROMÂNĂ	120
Geneza statelor românești (secolele XI–XIV) (ȘERBAN PAPACOSTEA).	120
Romanitatea răsăriteană: de la autonomie la stat	120
Întemeierea Țării Românești și a Moldovei	127
Dualismul statal românesc	133
Românii în voievodatul Transilvaniei	134

Țările române și primul asalt al puterii otomane (sfârșitul secolului al XIV-lea–1526) (ȘERBAN PAPACOSTEA)	136
Economie și societate	136
Structurarea puterii	142
Centralizarea puterii și reacția nobiliară	147
Răscoalele țărănești din Transilvania	151
Rezistența împotriva expansiunii otomane	152
Ștefan cel Mare	157
Tradiția romanității și spiritualitatea bizantino-slavă	161
Hegemonia otomană (1526–1593) (ȘERBAN PAPACOSTEA)	167
Instaurarea hegemoniei otomane	167
Statutul țărilor române	169
Putere nobiliară și stat	172
Confruntări politice în contextul rivalității otomano–habsburgice	175
Curente spirituale și culturale	178
Pro Republica Christiana (POMPILIU TEODOR)	185
Dinamica politică internațională	186
Agravarea dominației otomane	187
Domnia lui Mihai Viteazul	189
Între otomani și imperiali	191
Monarhia feudală (1601–1716) (POMPILIU TEODOR)	196
Restaurația dominației otomane; statutul juridic al raporturilor turco–române	196
Societate și regim politic	199
Cadrul instituțional	205
Evoluția internă și internațională	208
Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu	211
Monarhia feudală la mijlocul secolului în Transilvania	214
Afirmarea țărilor române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	217
Ofensiva antiotomană și efectele ei	219
Între cele trei imperii	221
Umanismul și integrarea în cultura Europei clasice	225
Secolul luminilor în țările române (POMPILIU TEODOR)	230
Noile regimuri politice: habsburgic și fanariot. Structura instituțională	231
Unirea rutenilor și românilor cu Biserica Romei	232
Răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea	237
Regimul austriac și politica absolutistă	237
Politica absolutistă a Mariei Tereza	239
Practica unui despot luminat	241
Iosefinismul și românii	242
Regimul fanariot în Moldova și Țara Românească	244
Viața politică în vremea fanarioților	246

Reformele fanariote	248
Sub semnul naționalului. Inochentie Micu: confesiune și națiune	249
Mișcări confesionale în Transilvania și restaurarea ortodoxiei	253
Organizarea ecleziastică și viața religioasă	255
Mișcarea politică din Țara Românească și Moldova	259
Criza despotismului luminat. Răscoala lui Horea.	261
Mișcarea națională în timpul revoluției democratice. <i>Supplex Libellus Valachorum</i>	264
Mișcarea națională din Țara Românească și Moldova	268
Țările române și chestiunea orientală	269
Epoca reacțiunii în Transilvania și criza regimului fanariot	271
Iluminism și societate.	273
Bibliografie	280
III. DESĂVÂRȘIREA NAȚIUNII ROMÂNE (KEITH HITCHINS)	287
Începuturile statului modern (1821–1866)	287
Anul 1821.	287
Scena politică. 1821–1848	290
Societatea și economia. 1821–1848	293
Pașoptismul.	296
Anul 1848 la români	298
Unirea Principatelor. 1850–1859	304
Domnia lui Alexandru Ioan Cuza. 1859–1866	307
Făurirea României Mari.	311
Independența. 1866–1881	312
Modele de dezvoltare	316
Viața politică și partidele politice	321
Societatea și economia	324
Romantism și realitate	328
Românii din Transilvania, Bucovina și Basarabia	333
Relațiile internaționale. 1881–1914	339
Primul Război Mondial.	341
România modernă la zenit (1919–1940)	346
Marea Dezbateri.	347
Viața politică	352
Societatea și economia	359
Sincronism și tradiție	363
Relațiile internaționale	371
Război și pace (1940–1947)	377
Al Doilea Război Mondial. 1940–1944.	378
Tranziția. 1944–1947	390
Bibliografie	400

IV. ROMÂNIA SUB REGIMUL COMUNIST (DECEMBRIE 1947–DECEMBRIE 1989) (DENNIS DELETANT)	407
Dominația sovietică și dictatura comunistă (1947–1955)	407
Situția internațională	407
Crearea statului totalitar	408
Securitatea și represiunea comunistă	413
Rezistența armată	415
Munca forțată	418
Lupta internă de partid	423
Autonomie și destindere internă (1956–1969)	428
Noua linie a lui Hrușciov	428
Impactul revoltei ungare	429
Retragerea trupelor sovietice din România	431
O nouă perioadă de teroare	432
Autonomia față de Uniunea Sovietică	435
Slăbirea terorii	437
Ascensiunea lui Nicolae Ceaușescu	437
Minoritatea maghiară	439
Ceaușescu își consolidează autoritatea	442
Invadarea Cehoslovaciei de către țările Tratatului de la Varșovia (1968)	444
Neostalinism și teroare profilactică (1970–1989)	445
Degenerarea	446
Declinul economic	449
Minoritățile naționale	450
Opoziția publică	453
Disidența	456
Oprimarea	461
Izolarea internațională	463
Sistematizarea	463
Relațiile cu vecinii	468
Prăbușirea	469
Extinderea revoltei	475
Întrebări rămase fără răspuns	479
V. ROMÂNIA DUPĂ 1989 (DENNIS DELETANT)	481
Concluze	490
Bibliografie	490
Index	497

CUVÂNT-ÎNAINTE

„Și la acest fel de scrisoare gând slobod și fără valuri trebuiește”, afirma Miron Costin cu privire la scrierea istoriei în prefața la *Letopisețul Țării Moldovei*, explicând, în același timp, cititorilor dificultatea îndeletnicirii de istoric în starea în care se afla atunci țara sa, bântuită de „cumplite vremi” și de „zile de cumpănă mare pământului nostru și noă”. „Vremile” nu au fost mai îngăduitoare cu istoricii români din ultima jumătate de secol decât cu ilustrul lor predecesor. Dimpotrivă! La permanenta amenințare externă, cadrul determinant al istoriei românești, s-a adăugat controlul dinlăuntru al gândirii, al celei istorice cu precădere, de către o putere impusă din afară, negatoare a libertății, adică a condiției esențiale a oricărui act de creație superior în domeniul culturii.

Destrămarea sistemului totalitar de guvernare, care a cuprins în vasta sa rețea de mijloace de control al minții și scrierea istoriei, a impus și impune în continuare îndatorirea elementară de a regândi întregul trecut românesc în perspectiva teribilei experiențe istorice acumulate în decursul ultimelor decenii. Un vast material erudit, rezultat din cercetările întreprinse în acest îndelungat răstimp, trebuie integrat în actul de reinterpretare pe care în măsură însemnată îl condiționează. Înfăptuirea acestui deziderat sau imperativ nu este o întreprindere ușoară. Câteva sinteze au apărut în ultimii ani, inspirate de intenția de a oferi trecutului românesc un cadru de interpretare nou, liber de constrângeri ideologice, sau măcar un sumar de fapte esențiale pentru publicul larg, doritor să raporteze experiența actuală la dimensiunea timpului istoric îndelungat. Din același îndemn s-a născut și lucrarea de față.

Cinci cercetători istorici au convenit să colaboreze la împlinirea acestei noi sinteze. Sintezele realizate de fiecare dintre ei, contopite într-o sinteză generală, sunt produsul unor laborioase cercetări speciale, realizate de-a lungul unor ani îndelungați de studiu. Cartea își propune să înfățișeze trecutul poporului român și al spațiului istoric românesc, în toată complexitatea sa, în interacțiunea permanentă dintre români și ceilalți locuitori ai acestui spațiu și în contextul creat de realitățile internaționale care au constituit cadrul geopolitic al istoriei românești. Spațiul cel mai larg, raportat la segmentul cronologic tratat, a fost rezervat ultimelor două secole, din vremea constituirii națiunii române până la sfârșitul totalitarismului. Doi istorici străini, unul american, celălalt englez, cunoscuți pentru contribuțiile lor științifice, au acceptat să-și asume redactarea capitolelor privitoare la acest interval. La competența lor profesională recunoscută se adaugă avantajul de a nu fi implicați în viziunile partizane dezvoltate inevitabil din realități care nu și-au pierdut încă actualitatea.

O lucrare colectivă comportă avantaje și neajunsuri. Avantajul principal decurge din cooperarea cercetătorilor unor domenii și perioade diferite, care comportă cunoștințe și metode de cercetare specifice; neajunsul cel mai seamă e urmarea firească a inevitabilelor deosebiri de gândire și stil de la un autor la altul. Concepția

care a stat la baza volumului și formula de structurare a capitolelor s-au străduit să asigure o cât mai armonioasă articulare a părților componente ale lucrării.

Cartea este destinată unui public larg. Ea a fost despovărată de aparat critic, de note de subsol. Indicațiile bibliografice care însoțesc fiecare subdiviziune se limitează la lucrările esențiale.

Întregul material a fost revizuit cu multă competență și acribie de domnul Gheorghe Lazăr, cercetător științific la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”; tot lui i se datorează indexul de persoane și localități care însoțește volumul.

Ediția de față cuprinde un șir de întregiri referitoare îndeosebi la istoria modernă și contemporană.

A fost actualizată bibliografia prin adăugarea titlurilor unor însemnate lucrări recent apărute sau omise din ediția anterioară.

Șerban Papacostea,
București, mai 2012

I. DE LA ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI LA SINTEZA ROMÂNEASCĂ

Pământul românesc

Pământul românesc — străbătut de paralela de 45° N — este situat în partea sud-estică a Europei Centrale. Armonia și simetria sa (S. Mehedinți) sunt cu totul remarcabile. În centru se află Podișul Transilvaniei, cu înălțimea de circa 500 m, înconjurat de Munții Carpați, precum o cetate e înconjurată de ziduri (N. Bălcescu). Carpații trec, pe alocuri, de 2 000 m. În exterior înălțimile scad treptat, printr-o zonă colinară, pierzându-se spre câmpia Dunării, spre șesurile Tisei și Nistrului. Acest teritoriu locuit în principal de români, cuprinzând enclave de alte neamuri (după cum „insule” de români se află și în afara sa), măsoară circa 300 000 km², cam cât Italia sau ceva mai mult decât jumătatea Franței. Statul român actual are 238 391 km², dar România Mare din perioada interbelică, suprapunând mai fidel pământul românesc, însuma aproape 295 000 km².

Podișul Transilvaniei este o zonă colinară, fragmentată de ape, favorabilă agriculturii, pomiculturii și creșterii animalelor. În subsol se află mari rezerve de sare, o bogăție recunoscută, exploatată și chiar exportată începând cu timpurile preistorice. Teritoriul este lipsit, în general, de păduri. Există lacuri, multe artificiale. Partea sudică, între Mureș și Olt, oferă condiții bune viticulturii.

Un lanț de depresiuni marginale face trecerea spre munți. Aceste depresiuni, ca și Podișul Transilvaniei, au fost locuite din cele mai vechi timpuri. Depresiunea Alba Iulia-Turda a oferit în epoca romană condițiile pentru apariția a două mari orașe — Apulum și Potaissa. În unele depresiuni marginale (Odorhei, Homorode, Sibiu) au fost colonizați, în secolele al XI-lea și al XII-lea, secuii și sașii.

Carpații sunt contemporani cu Alpii, dar mult mai puțin înalți (doar câteva vârfuri, din Carpații Meridionali, depășesc 2 500 m). Trecătorile prin munți au asigurat dintotdeauna legăturile dintre marile regiuni istorice. Puține se află chiar pe la baza muntelui: pe valea Oltului se trece ușor din Transilvania în Oltenia și Muntenia, prima „șosea” pe aici fiind construită de romani. Alte trecători sunt pe la 1 000 m (Predeal) sau chiar mai înalte (Prislop, în Carpații Orientali, la peste 1 400 m). În general drumuri mai grele, cu pasuri înalte, erau între Moldova și Transilvania — Maramureș.

Dacă numărul de trecători, de vale sau de culme, s-a dovedit a fi suficient pentru circulația oamenilor din toate timpurile, forma curioasă a Carpaților nu poate fi trecută cu vederea, nici urmările sale geopolitice. Carpații nu mărginesc o regiune anume și nici nu despart bazinele unor fluvii (râurile izvorâte de pe orice latură a lor ajung, toate, în Dunăre). Provinciile românești situate în afara Carpaților sunt cu atât mai deschise și mai penetrabile dinspre zonele vecine (geografic și istoric) — pusta maghiară, stepa rusească — cu cât se depărtează de munți. Numai Transilvania istorică este înconjurată de munți (și, în măsura în care aceștia erau împăduriți, ea era cu adevărat „țara de dincolo de păduri”). Deci numai în Transilvania o mare depresiune geografică, cu adăpostul ei natural, e dublată de un adăpost ori bazin istoric

delimitat printr-un lanț muntos. La scara întregului teritoriu românesc, așezarea Carpaților nu face decât să-l taie; muntele care ar trebui să-i despartă pe români de alte neamuri, ca o graniță naturală (A.D. Xenopol, după teoria lui O. Barot), nu face decât să-i despartă pe români în mai multe provincii istorice. Deși Carpații au traversat regiuni locuite de același popor, cu o cultură unitară, diferențierile marcate de lanțul muntos fiind minime, totuși dispunerea munților n-a fost fără urmări însemnate în istoria politică și statală a românilor în Evul Mediu; chiar în Antichitate vedem un anumit rol al Carpaților în repartizarea teritoriilor diferitelor provincii dacice ale Imperiului Roman.

Numeroasele depresiuni intra și subcarpatice au un relief deluros și sunt adăpostite climatic. În același timp, ele constituie teritorii ușor de apărat, ceea ce explică importanța lor, mai cu seamă în Evul Mediu (Maramureș, Toplița, Ciuc, Câmpulung Moldovenesc, Dornele, Vrancea, Țara Bârsei, Țara Făgărașului, Lovișteea, Hațeg, Beiuș etc.).

Spațiul locuit al Carpaților se extinde prin suprafețele plane, de eroziune, care permit așezări permanente și culturi agricole până pe la 1 200 m. Amintirea unor străvechi locuri pentru târguri anuale care adunau populația de pe ambele versante ale Carpaților se păstrează până astăzi. Unele târguri se țineau la înălțimi și mai mari. Întâlnirea anuală de la „Târgul de fete” de pe Muntele Găina (în Carpații Occidentali) se petrece la 1 700 m. Așezările în zone înalte sunt de veche tradiție: „Daci inhaerent montibus” spunea Florus („dacii sunt agățați de munți”), iar capitala lor, Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului) este la 1 000 m altitudine.

Munții Carpați mai înseamnă bogăția pădurilor (mai ales în Carpații Orientali), existența unor minerale de preț — aur, argint (mai ales în Carpații Occidentali) — și a pășunilor alpine care au permis un păstorit deosebit de intens. Exploatarea minereurilor datează din preistorie, dezvoltându-se cu o deosebită vigoare în epoca romană.

Dealurile subcarpatice înconjoară Carpații Orientali și Meridionali, prezentând înălțimi care nu depășesc, de regulă, 500–600 m. Resursele economice se constituie aici în păduri și zone cerealiere (în depresiuni), pomicultură, viticultură, creșterea animalelor; subsolul conține sare, petrol, cărbune. Toate acestea explică intensitatea locuirii, iar primele mari centre medievale (Suceava, Câmpulung, Curtea de Argeș) au apărut în aceeași zonă. De la sfârșitul secolului al XIX-lea, exploatarea petrolului a produs un mare salt demografic. Populația Câmpinei, de exemplu, crește în 12 ani cu 150%.

O densitate mare de așezări se observă și în Podișul Moldo-Basarabean, mai cu seamă la apus de Prut, ca și în Podișul Getic. Ca un podiș apare și Dobrogea, cu un relief mai accidentat în nord. Acest pământ delimitat clar de Dunăre și Marea Neagră este, din punct de vedere geopolitic, o anexă necesară regiunilor carpatice, în pofida aspectului său de culoar între stepele pontice și Balcani. Spre nord-est, Delta Dunării este cea mai joasă și mai tânără unitate de relief. Un ținut jos este Bugeacul, teritoriul din sudul Basarabiei, cu deficit de apă (excepție făcând lacurile Cahul, Ialpug și Catalpug). Dominația tătară a distrus aici pădurile, iar solul a rămas, până în secolul al XIX-lea, slab cultivat. Litoralul basarabean este neprielnic pentru porturi. De la limanul Nistrului, unde milesienii fondaseră colonia Tyras, n-au mai existat alte porturi până la litoralul dobrogean.

În sfârșit, câmpiile propriu-zise din extremitățile teritoriului care ne interesează sunt Câmpia Tisei în vest și Câmpia Română din sud. Agricultura cerealică este aici baza economiei; se adaugă creșterea animalelor (în vest) și pescuitul (în sud).

Rețeaua hidrografică cuprinde aproape exclusiv ape care izvorăsc din Carpați (în afara Dunării) și care, cu puține excepții notabile (Nistru), se varsă în Dunăre. Debit mare au Siretul, Prutul, Mureșul, Oltul, Someșul, Jiul. Marile cursuri de apă au constituit dintotdeauna importante artere de circulație prin faptul că sunt navigabile (Dunărea, parțial și unele râuri, mai cu seamă Mureșul) și prin căile de uscat pe care le conturează văile lor. Râurile au unit mai mult decât au despărțit, chiar dacă temporar au avut rol de frontieră (Oltul subcarpatic și Mureșul inferior în epoca romană). Țara Moldovei descrisă de Dimitrie Cantemir se împărțea în Moldova de Sus și Moldova de Jos ca fâșii orizontale, mergând de la Carpații Orientali la Nistru; prin urmare, Prutul nu separa nimic. Fertilityle văi ale râurilor sunt pline de așezări, unele din timpuri străvechi. Cu prilejul marilor inundații ale Mureșului din 1970 s-a putut constata că nicio așezare preistorică din preajmă n-a fost inundată, ceea ce dovedește din partea oamenilor acelor vremuri o perfectă cunoaștere a terenului, prin îndelungată experiență.

Poziția în cadrul Europei este determinantă pentru caracterul temperat al climei, ilustrat de temperatură, vânturi și ploi, cu repercusiuni directe asupra regimului apelor, asupra răspândirii florei și faunei. Influențele Europei Centrale, sesizabile mai cu seamă în Transilvania (vânturile de vest și nord-vest, precipitațiile cuprinse între 550 și 1 400 mm pe an, largă răspândire a fagului), se întrepătrund cu acelea dinspre Europa Răsăriteană, în Podișul Moldo-Basarabean, Dobrogea și Câmpia Română (ierni mai aspre și veri secetoase, precipitații sub 550 mm) și cu influențe mai slabe de climat mediteranean (în Banat, Oltenia și sudul Dobrogei). În felul acesta teritoriul românesc marchează limita nordică a viței de vie, cea estică pentru bradul alb și fag și locul de întâlnire al stepelor cu pădurile.

Temperaturile medii anuale sunt cuprinse între 11°C în Câmpia Dunării și -2°C la altitudini de peste 2 500 m; temperatura medie anuală pentru întreg teritoriul României este de 9°C. Tendințe de apropiere de extremele absolute înregistrate (-38°C și +44°C) se observă rar. Moderație se constată și în regimul ploilor; totuși, anii secetoși — urmare a poziției între zona secetoasă a Mediteranei și cea a Caspice și Mării Negre — sunt mai frecvenți decât anii excesiv de ploioși.

Vegetația reflectă aspectele generale ale reliefului. Pajiștilor alpine le urmează, într-o succesiune coborâtoare, pădurile de conifere (molidul, bradul), apoi cele de fag (împreună cu mesteacănul și paltinul), pădurile de stejar (împreună cu ulmul, arțarul și teiul), pădurile de luncă (arinul, salcia și plopul). Urmează o centură periferică a silvostepelor și stepelor, în bună măsură antropogenă.

În ce măsură cunoașterea mediului natural actual poate fi utilă reconstituirii peisajului altor epoci istorice? Este limpede, astăzi, că în ultimele cinci milenii climatul din zona geografică pe care o cercetăm a fost cald, asemănător, în linii generale, celui actual. Au intervenit perioade de răcire, prin secolele VIII-X, apoi în secolele XIII-XVII. Este sigur că datele mai amănunțite în privința diferențelor climatice (regimul ploilor și temperatura) sesizabile la intervale relativ mici (150-250 ani) ar putea explica mai bine destule fenomene istorice petrecute mai ales în mileniul I î.Hr. și mileniul I d.Hr.

Transformările din cadrul geografic petrecute în epoca istorică, despre care avem mărturii, sunt, uneori, naturale. Unele râuri și-au schimbat cursul: Buzăul se vărsa în vremea lui Ștefan cel Mare de-a dreptul în Dunăre (Călmățuiul pare să fie vechea albie a Buzăului), pe când acum se varsă în Siret. Lacul Roșu a apărut în 1837, prin prăbușirea unei porțiuni de munte în albiile unor pâraie.

Mai multe sunt însă transformările antropogene. Izvoare literare antice vorbesc despre abundența pădurilor în Dobrogea; prin urmare, avem de-a face cu un proces antropic: despăduririle masive din vremea ocupației otomane au produs stepizarea Dobrogei. Păduri întinse au fost defrișate peste tot în Evul Mediu; din ele au rămas acum pâlcuri răzlețe de arbori, iar uneori doar numele: Codrul Vlăsiei se întindea între Ploiești și București; „Teleormanul” era o „pădure nebună”, „Deliormanul” din Dobrogea sudică — la fel. Pe locul lor au apărut terenuri arabile, mai întâi pentru grâu și pentru mei, iar din secolul al XVII-lea și pentru porumb. Nou introdusa cereală a făcut curând mare concurență grâului, suprafețele cultivate cu porumb crescând continuu; în anii '30 ai secolului al XX-lea, România era al cincilea producător de porumb din lume. Lanuri de grâu și porumb au apărut în secolul al XIX-lea și în stepele de odinioară: în Bugeac și în Bărăgan (locuit până atunci aproape numai de păstori). Prin vânătoare masivă și modificările antropice ale vegetației au dispărut specii de animale: bourul, zimbrul, brebul, calul sălbatic și colunul (măgarul sălbatic). Și asemenea intervenții în peisajul pământului românesc au continuat în secolul al XX-lea: în 1970, apele lacului de acumulare de la hidrocentrala de pe Dunăre au înghițit insula Ada-Kaleh. A dispărut o oază de vegetație mediteraneană și parfumul unor vremuri de altădată.

*
* *

Pământul românesc este legat prin marea arteră a Dunării de Europa Centrală; prin Marea Neagră își întoarce o față spre Orient. Așa cum climatologic influențele Europei Centrale interferează aici cu cele dinspre stepele rusești și dinspre Mediterană, tot astfel civilizația acestui pământ a fost deschisă deopotrivă Europei și Asiei. Filtrarea celor două mari tipuri de cultură și moduri de viață, ca și amestecul lor în subtile proporții conferă o notă aparte istoriei și viitorului.

Preistoria

Începuturile istoriei sunt tenebroase ca înșeși peșterile care i-au oferit omului primul adăpost. O perioadă pe cât de îndelungată — sute de mii de ani — pe atât de dificil de reconstituit revine cercetării *preistoriei*, care urmărește omul încă de la apariția sa pe pământ. Pentru cea mai adâncă preistorie documentația arheologică interferează necesar cu studiul ultimelor nașteri geologice, cu climatologia, paleontologia și paleobotanica. Primele unelte cioplite în piatră se amestecă printre oasele animalelor din pleistocen ca pentru a dovedi drumul anevoios urmat de o ființă, oarecare până atunci, ce a reușit să se desprindă de

animale și plante, pentru a deveni om. Această efortare uriașă și unică s-a făcut prin gândire, comunicare și sociabilitate, prin conștiință economică, etică și estetică, prin credință.

Viața comunităților preistorice, dură în esența ei, — prin lupta pentru supraviețuire, dusă cu mijloace modeste într-un mediu adesea ostil, — pare încremenită în epoci nesfârșite. Totuși, până la mijlocul mileniului I î.Hr. s-au scurs pe teritoriul României nenumărate civilizații, căci comunitățile preistorice de aici nu sunt inerte. Mai mult, ele nu sunt nici rupte de regiunile învecinate — mai apropiate ori mai îndepărtate — suferind astfel binefaceri și neajunsuri deopotrivă. Din toate punctele cardinale, dar mai cu seamă din răsăritul stepelor nord-pontice și din sudul fertil al Peninsulei Balcanice, al Egeei și Anatoliei, se difuzează în valuri succesive noutăți și progrese în viața materială și spirituală, uneori prin împrumuturi pe nesimțite, alteori prin schimbări relativ bruște. Perioade de stabilitate, cu acumulări lente, au fost — din aceleași motive — bulversate de migrații și năvăliri: la începuturile neoliticului, la începuturile și la sfârșitul epocii bronzului, pe parcursul primei vârste a fierului.

Culturi arheologice zonale au apărut și s-au dezvoltat, uneori cu strălucire, pentru a se transforma apoi în altele, ori s-au stins spre a face loc altora. Această mișcare continuă, care se accelerează pe măsură ce înaintăm în timp, nu s-a petrecut fără a lăsa câteva urme notabile, situate pe culmile civilizației preistorice europene.

Sfârșitul preistoriei pe teritoriul României în prima vârstă a epocii fierului coincide cu apariția daco-geților, entitate etno-culturală de acum bine definită prin suficiente delimitări de lumea sud-tracică sau de alte populații.

Comunitățile paleolitice. Revoluția neolitică. Cea mai lungă și mai obscură perioadă a preistoriei este reprezentată pe teritoriul României, ca pretutindeni în lume, de paleolitic.

Pe valea Dârjovului, un afluent al Oltului, nu departe de Slatina (jud. Olt), dar și în văile râurilor Cotmeana, Vedea, Dâmbovnic, pe Oltul transilvan în depresiunea Sibiului, s-au descoperit silexuri cioplite, aparținând uneia din primele culturi arheologice ale paleoliticului inferior — „cultura de prund”. Pentru cele mai vechi unelte de aici s-a propus vârsta de 600 000 ani.

Spre deosebire de paleoliticul inferior, surprins mai ales în regiunile sud-carpătice, paleoliticul mijlociu, reprezentat de diferite grupe musteriene, e răspândit în toate zonele României. Cele mai cunoscute stațiuni ale comunităților de vânători musterieni sunt în peșterile din Carpații Meridionali, la Baia de Fier (jud. Gorj), Cioclovina, Nandru și Ohaba-Ponor (toate în jud. Hunedoara), Băile Herculane (jud. Caraș-Severin), formând grupul musterian „cuartitic”. În Basarabia musterianul se întâlnește în peșterile din bazinul Prutului mijlociu (raionul Edineț), iar în Moldova musterianul e reprezentat mai ales la Mitoc și la Ripiceni-Izvor (ambele în jud. Botoșani). Așezarea de la Ripiceni-Izvor are o depunere de 12 m grosime; musterianul superior de aici — una din cele mai importante și mai bogate stațiuni din această parte a Europei — datează, conform analizelor cu C 14, din circa 45000–40000 î.Hr.

Pe parcursul paleoliticului superior „regionalizarea” culturilor se accentuează. Aurignacianul mijlociu e întâlnit în multe zone ale României, fiind bine reprezentat la Cremenea — Sita Buzăului (jud. Buzău), în mai multe stațiuni din Oaș și Maramureș, Moldova (Mitoc, Ceahlău — jud. Neamț), Muntenia (numai în așezarea de la Malu Roșu–Giurgiu s-au

găsit peste 40 000 de piese litice din aurignacianul târziu). La sfârșitul paleoliticului, cultura gravettiană apare în Moldova și Basarabia. Descoperirile aparținând gravettianului de la Mitoc sunt o adevărată punte de legătură între zonele centrale și estice ale Europei. Ultima etapă gravettiană se difuzează larg în Transilvania, Oaș, Maramureș și Banat.

Epipaleoliticul (mezoliticul) înregistrează evoluția a două mari grupe culturale: pe de o parte culturile locale ale paleoliticului superior, supraviețuitoare ultimei glaciațiuni (mai ales în Moldova, Muntenia și Banat); pe de altă parte culturile alogene (azilian, swiderian, tardenosian) în Carpații Orientali, Banat, Porțile de Fier. Mai cunoscute sunt descoperirile de la Lapoș (jud. Prahova), unde atelierele de prelucrare a silexului se întind pe două hectare, apoi cele din masivul Ceahlău, de la Băile Herculane, din grotle și adăposturile de sub stânci din defileul Porților de Fier. Cele mai recente datări cu C 14 au dat epipaleoliticului de la Schela Cladovei (jud. Mehedinți) vârsta de 8 570 (± 105)–7 700 (± 105). Utilajul predominant al epipaleoliticului e reprezentat de microlite (vârfuri de săgeată pentru arc, mici răzuitoare etc.).

Economia paleoliticului și mezoliticului se baza pe vânătoare (bovine mari, cerbi giganți, mamuți, cai), pescuit și cules (flora spontană). În epipaleolitic se pare că a fost domesticit câinele, iar adaptarea gramineelor aduce cu sine recoltarea, ca formă tranzitorie de la culesul întâmplător spre cultivarea plantelor. Cele mai vechi obiecte de podoabă – coliere din dinți de animal – apar în paleoliticul superior, iar primii idoli feminini din os ori piatră aparțin epipaleoliticului. O descoperire singulară pentru această parte a Europei o constituie urmele de pictură rupestră (un cal și o felină?) în grota de la Cuciulat (jud. Sălaj) situată pe malul drept al Someșului.

Datele antropologice sunt destul de puțin concludente. Pentru musterian, descoperirile de la Ohaba-Ponor indică prezența lui *Homo sapiens neandertalensis*, iar pentru paleoliticul superior descoperirile osteologice de la Cioclovina aparțin lui *homo sapiens fossilis*. Epipaleoliticul este creația omului de tip „Cro-Magnon oriental” (mai multe schelete în așezările din defileul Dunării). La populația de la Porțile de Fier se apreciază că speranța de viață la naștere era de 28 ani, cifră destul de ridicată, care reflectă un proces demografic ascendent și prefigurează modificările economice și sociale ale neoliticului.

Este greu de stabilit măsura în care neoliticul pe teritoriul României își începe dezvoltarea pe un fond mezolitic local. Avansarea dinspre sudul Peninsulei Balcanice și pătrunderea treptată spre nord și nord-est a unui neolitic constituit pare să fi anulat tendințele de neolitizare a mezoliticului. Mai mult, contactele dintre reprezentanții celor două culturi par să fi fost uneori violente, după cum indică masacrele surprinse în defileul Dunării care au provocat dispariția subită – acolo – a populațiilor mezolitice. Venirea unor populații neolitice din sud a întrerupt și tendința, constatată la unele comunități epipaleolitice, de *producere a hranei*, un atribut al neoliticului aceramic. Pe teritoriul României prezența altor trăsături ale neoliticului aceramic este greu de surprins; un nivel neolitic aceramic, databil în mileniul VII î.Hr., este confirmat pe Nistru, la Soroca.

Mileniului VI și primei părți a mileniului V le corespunde neoliticul timpuriu (neoliticul vechi); neoliticul mijlociu (dezvoltat) ocupă restul mileniului V și începutul mileniului următor; neoliticului târziu (eneolitic, chalcolitic) îi corespunde cea mai mare parte a mileniului IV și începutul mileniului III î.Hr.

De-a lungul unei evoluții de peste trei milenii populațiile neolitice și eneolitice de pe teritoriul României au făcut progrese remarcabile, cucerind toate atributele „revoluției neolitice” (G.V. Childe) în domeniul culturii materiale și spirituale: producerea hranei, noutăți majore în meșteșuguri (olăritul, șlefuirea pietrei, prelucrarea textilelor, începuturile metalurgiei aurului și cuprului), conturarea mai limpede a unor norme de organizare a societății, o viață spirituală bogată, deplin constituită.

Neoliticul timpuriu e reprezentat mai întâi de cel mai vechi orizont cultural nord-danubian — Gura Baciului-Cârcea (Gura Baciului lângă Cluj-Napoca, Cârcea în jud. Dolj). Populația care a vehiculat această cultură e de origine meridională (thessaliană ori macedoneană). Predomină încă microlitele de obsidian, uneltele de piatră șlefuită fiind puține. Ceramica e monocromă ori pictată cu alb pe fond roșu, asemănătoare cu cea de tip Protosesklo din Thessalia. Nivelurile superioare de la Gura Baciului ori Cârcea aparțin deja culturii Starčevo-Criș, o veche cultură neolitică, larg răspândită pe teritoriul României (absentă doar în Dobrogea și în sud-estul Munteniei).

Odată cu finalul culturii Starčevo-Criș, marea unitate culturală și teritorială se dezmembrează. Alte populații, venite din sudul Peninsulei Balcanice ori din Anatolia, creează cultura Vinča-Turdaș. Aceasta e răspândită în zonele centrale și sudice ale Transilvaniei, în Banat și Oltenia vestică. În așezări apar rare obiecte de cupru; în schimb, sunt numeroase figurinele antropomorfe. Într-o groapă de cult de la Tărtăria (jud. Alba) s-au găsit idoli cicladici din alabastru, dar și trei tablete de lut acoperite cu semne incizate (scriere?), cu analogii în Mesopotamia.

Neoliticului mijlociu îi aparțin, de asemenea, culturile Dudești (în sudul României), cultura ceramicii liniare „cu note muzicale” (Moldova, estul și centrul Transilvaniei și la sud de Carpați), cultura Tisa (în vestul și nord-vestul României), cultura Hamangia (în Dobrogea). Acestea din urmă îi sunt specifice statuetele antropomorfe din lut ars, unele adevărate celebrități de nivel european. În bazinul Someșului și în Câmpia Transilvaniei s-a format în neoliticul mijlociu complexul cultural cu ceramică pictată Cheile Turzii–Lumea Nouă, căruia i se adaugă grupul cultural Iclod pentru neoliticul târziu. La Iclod (jud. Cluj) s-a descoperit o așezare fortificată cu șanț, valuri de pământ și palisade și o necropolă neolitică de inhumație, cu bogat inventar funerar.

Din cultura Dudești s-a dezvoltat (în Oltenia și vestul Munteniei) cultura Vădastra, iar sub influența culturii ceramicii liniare s-a născut (în Muntenia) cultura Boian. Aceasta a pătruns și în Transilvania, sudul Moldovei și în Basarabia. Trecerea de la cultura Boian la cultura Gumelnița s-a făcut aproape pe nesimțite, astfel încât unii cercetători preferă să vorbească de complexul cultural Boian-Gumelnița, specific zonei estice a Dunării de Jos; prin componenta „gumelnițiană” se intră în perioada eneolitică. Cultura Precucuteni aparține neoliticului mijlociu, dar, și în acest caz, complexul cultural Precucuteni-Cucuteni reprezintă o continuitate perfectă până la sfârșitul eneoliticului. Cultura Precucuteni s-a născut în Moldova, prin contactul triburilor Boian cu cele purtătoare de ceramică liniară „cu note muzicale”.

Eneoliticul este caracterizat printr-o evoluție mai dinamică, prin progresele metalurgiei cuprului și prin splendoarea ceramicii pictate.

Culturii Gumelnița îi sunt specifice așezările de tip *tell* și ceramica neagră cu decor incizat ori în relief. Cultura Ariușd-Cucuteni (numită după cele două așezări eponime din jud. Covasna, respectiv Iași) este una din cele mai strălucite culturi eneolitice din Europa, cu răspândire în Moldova, Muntenia nord-estică, Transilvania sud-estică, Basarabia (și Ucraina, la vest de Nistru, unde se numește cultura Tripolie). Cu totul remarcabile sunt vasele pictate bi- sau tricrom și plastica de lut antropomorfă și zoomorfă. În centrul și sudul Transilvaniei s-a dezvoltat cultura Petrești, de asemenea remarcabilă prin calitatea ceramicii pictate. În Oltenia, urmând culturilor Vinča-Turdaș și Vădastra (poate și culturii Gumelnița) a apărut cultura Sălcuța. Unor zone din aria intracarpatică le sunt specifice pentru finalul neoliticului culturile Tiszapolgár și Bodrogresztúr (cu așezări eponime în Ungaria). Frecventa întrebuințare a cuprului pentru podoabe, dar și pentru confecționarea de topoare masive, și apariția idolilor din aur „en violon” sunt repere semnificative pentru aceste culturi și pentru eneolitic în general. Finalul eneoliticului în regiunea Dunării de Jos e reprezentat de cultura Cernavodă I.

Cele două mari arii din care au pornit periodic migrații de populații, ori doar impulsuri culturale neolitice, spre teritoriul României sunt sudul (inclusiv Asia Anterioară) și vestul (regiunile central-europene, de unde vin comunități cu ceramică liniară).

Un asemenea impuls vine din sud-estul Mediteranei și Anatolia, dând naștere metalurgiei locale a cuprului și aurului. Problemele tehnice ale reducerii minereului și ale turnării nu erau mai dificile decât cele ale arderii ceramicii în cuptoare perfecționate, ce realizau temperaturi de 1 000° C. Evident, atât metalurgia, cât și confecționarea vaselor neolitice, pictarea și arderea lor sunt ocupații specializate, care reveneau bărbaților. Îndemânare cerea și prelucrarea silexului, a pietrei, osului și cornului. În aria culturii Sălcuța existau ateliere specializate în vârfuri de săgeți din silex.

Cultura primitivă a plantelor cerealiere și creșterea animalelor domestice constituie resursele principale de hrană, pe lângă vânătoare și pescuit. În eneolitic se accentuează creșterea ovinelor și a caprinelor și se domesticește calul, dar tracțiunea animală a apărut probabil numai în epoca bronzului.

Progresul în privința habitatului este spectacular: de la peșteră la așezări cu semibordeie și chiar cu zeci de locuințe de suprafață, adevărate sate. La Parța (jud. Timiș) casele erau rectangulare, din bârne și lipitură de lut, unele mari de 80 m²; în centrul așezării era o „piață” cu un sanctuar. În aria culturii Cucuteni locuințele au podea din trunchiuri de lemn lutuite. În *tell*-ul de la Hăbășești (jud. Iași) erau peste 40 de case de lemn, a căror amplasare exclude întâmplarea. Două locuințe mari centrale, cu un spațiu liber alături (loc de adunare a comunității?) îndeplineau un rol social în cadrul gintei respective. La sfârșitul neoliticului mijlociu, fortificarea așezărilor devine o practică frecventă.

Comunitățile neolitice sunt constituite în clanuri matriliare. Apărute, probabil, deja de la sfârșitul paleoliticului, ca formă de organizare superioară cetei primitive, aceste clanuri oferă cadrul de structurare a conștiinței de sine a indivizilor, ceea ce presupune ideea descendenței (matriliare), cea de rudenie, observarea unor interdicții și tabuuri, existența unor totemuri proprii grupului respectiv. Se consideră că patriliaritatea (ca unul din elementele esențiale ale patriarhatului) va apărea în eneolitic, dar o coexistență a celor două tipuri de stabilire a

descendenței este foarte posibilă chiar într-o etapă anterioară. Că, în general, neoliticul suprapune epoca de vârf a matriarhatului pare a fi indicat de cultul aproape exclusiv al unei divinități feminine.

Toate populațiile creatoare ale neo- și eneoliticului pe teritoriul României au practicat inhumarea (cu începuturile în paleoliticul superior, ori chiar în cel mijlociu), prin depunerea cadavrului fie în poziție ghemuită, fie întinsă. Există necropole cu peste 400 de morminte. Descoperirea sub locuințe a unor morminte de copii, ori a unor cranii izolate, pictate sau nu cu ocru roșu, ilustrează ritualuri diversificate de înmormântare, constituite pe tradiții paleolitice occidentale ori sub influențe din Orientul Apropiat.

Spiritualitatea neolitică îmbină organic domeniul artei cu acela al credințelor magico-religioase.

Tuturor culturilor neolitice (dar mai cu seamă culturilor Vinča-Turdaș, Hamangia, Precucuteni, Cucuteni și Gumelnița) le sunt proprii numeroasele statuete și vase antropomorfe și zoomorfe. Majoritatea reprezintă femei, uneori însărcinate, adesea cu steatopigie, elemente ce dovedesc apartenența acestor piese la cultul fertilității și fecundității. Tipurile sunt — în trăsăturile lor generale — aceleași ca în Asia Mică, imagini ale Marii Zeițe-Mame. Cele mai multe sunt din lut ars, mai rar sunt sculptate în os, piatră, marmură sau din aur. Printre statuetele zoomorfe, frecvența cornutelor simbolizează cultul forței virile, subsidiar celui al fecundității; în aceeași ordine de idei, statuetele masculine reprezintă acolitul masculin al Marii Mame. Uneori Marea Zeiță și acolitul masculin apar împreună, în statuetele bicefale ale culturii Vinča-Turdaș. Sceptrele de piatră eneolitice în formă de cap de cal sunt de pus pe seama penetrației triburilor din stepele nord-pontice.

Multe statuete ori vase antropomorfe sunt veritabile opere de artă, așezate definitiv printre creațiile cele mai reprezentative ale preistoriei europene: „Gânditorul” și perechea sa feminină — două statuete descoperite în cimitirul de la Cernavodă (jud. Constanța) — aparținând culturii Hamangia, ori vasul antropomorf de cult descoperit la Vidra (jud. Giurgiu), aparținând culturii Gumelnița, cunoscut sub numele de „Zeița de la Vidra”. Constatarea e valabilă și pentru o parte a ceramicii uzuale, rafinat decorată cu incizii și incrustații cu substanță albă (cultura Vădastra), ori pentru vasele cucuteniene pictate bicrom și tricrom, cu a lor armonie a culorilor și echilibru în dezvoltarea motivelor întru totul remarcabile.

În mai multe așezări s-au descoperit adevărate sanctuare, aparținând „satului” respectiv, ori poate unei comunități mai largi care utiliza în comun un „centru” de cult. La Căscioarele (jud. Ilfov) sanctuarul era patrulater, cu pereții acoperiți cu motive spiralice și geometrice pictate bicrom. În interior, două coloane de lut pictate străjuiau o înmormântare rituală. La Parța s-au descoperit două sanctuare, cu un monumental altar de lut ars și o dublă statuie — Zeița Mamă și acolitul masculin; jertfele aduse constau din cereale și animale mari. În afara sanctuarelor s-au găsit și gropi rituale în care se depuneau vase și resturi de cadavre incomplete, sugerând eventualitatea unor sacrificii umane. Interesante sunt altarele portative din lut ars, care pot fi măsuțe — ca la Pianul de Jos (jud. Alba), ori „machete de sanctuare”, reprezentând construcții cu coloane și figuri de divinități — ca la Căscioarele sau la Trușești (jud. Botoșani).

Sorgintea — directă ori indirectă — a primelor culturi neolitice și chiar a unor culturi ale neoliticului mijlociu în zona est-mediteraneană și a Asiei Mici implică originea meridională a populațiilor respective, deci caracterul lor pre-indoeuropean. De altfel, studiile antropologice indică existența, de la începuturile neoliticului, a unui puternic fond mediteranoid, derivat din evoluția și gracilizarea populațiilor cro-magnoide ale paleoliticului superior.

Cum s-a sfârșit civilizația neolitică rămâne o întrebare la care nu se poate răspunde prea ușor. Penetrația unor elemente răsăritene, triburi nomade ori seminomade, dinspre stepele nord-pontice, a produs tulburări printre populațiile agricole sedentare, antrenând alte migrații și, drept consecință, amestecul de populații între comunitățile străvechi și noii veniți. Oricum, imaginea unei invazii—șoc a neamurilor indoeuropene și a unui sfârșit brusc al culturilor neolitice este, în lumina ultimelor cercetări și interpretări, mai puțin evidentă. Fenomenul a fost complex, oglindind modificări climatice și demografice, mărirea ponderii creșterii vitelor în detrimentul agriculturii, creșterea mobilității triburilor.

Epoca bronzului. Indoeuropenizarea. Tracii. Spre mijlocul mileniului al III-lea î.Hr., după o eventuală „tranzitie” — greu de definit cultural și de încadrat cronologic — se pot plasa începuturile epocii bronzului. De acum înainte dezvoltarea societății în spațiul carpato-dunărean poate fi corelată mai bine cu evoluția civilizației din aria egeică și cu evenimentele etno-istorice de maximă însemnătate (procesul de „indoeuropenizare” și apariția tracilor).

Dintre toate culturile născute în prima jumătate a mileniului al III-lea, cea mai vastă arie de difuzare aparține culturii Coțofeni. Cronologic, începuturile culturii Coțofeni sunt sincrone cu cultura Baden din vestul României. În ambele culturi apar morminte de incinerare, iar într-o etapă recentă a culturii Coțofeni devin numeroși tumulii. Aceste „monumente funerare” ale noii epoci devin simbolul familiei patriarhale — al acelora înmormântați în aceeași movilă.

Culturile Horodiștea (între Carpați și Prut), Foltești–Cernavodă II, Cernavodă III (în Dobrogea și în Muntenia), cultura „amforelor sferice” (în jumătatea nordică a Moldovei), culturile Kostolac și Vučedol (în vestul și sud-vestul României) se înscriu în aceeași fază de tranziție sau chiar de început a epocii bronzului (Vučedol). În general, acestor culturi le este caracteristică înhumarea, în necropole tumulare sau plane.

După 2500 î.Hr. apar semnele culturilor care vor reprezenta epoca propriu-zisă a bronzului, într-o evoluție de aproape un mileniu și jumătate.

În a doua jumătate a mileniului al III-lea se formează cultura Schneckenberg în zona sud-estică a Transilvaniei. Grupul cultural Jigodin, grupul tumular vest-transilvănean, recent definitul grup Copăceni și grupul cultural Șoimuș completează complexul cultural al bronzului timpuriu intracarpatic. Mormintele de incinerare devin mai numeroase, iar topoarele de tip Baniabic și pandantivele spiralice în formă de ochelari sunt reprezentative pentru metalurgia cuprului.

În Basarabia, în a doua jumătate a mileniului al III-lea se constată o variantă („nistreană”) a culturii înmormântărilor cu ocră. Ea este rezultatul amestecului de populații migratoare de stepă cu rămășițele populațiilor purtătoare ale culturii Cucuteni–Tripolie. La începutul

mileniului al II-lea pătrunde în interfluviul Nistru–Prut așa-numita cultură a „catacombelor” (inhumație în poziție chircită în „catacombă”, de fapt o nișă laterală față de un puț circular).

În schimb, Oltenia și jumătatea vestică a Munteniei sunt dominate de cultura Glina, cu peste 130 de așezări descoperite până în prezent.

În perioada timpurie a epocii bronzului se formează și cultura Monteoru (așezarea eponimă este Sărata-Monteoru, jud. Buzău), răspândită în regiunile subcarpatice de sud și de est, ca și în Moldova centrală. Stadiul de maturitate și de maximă răspândire este atins în perioada mijlocie a Epocii bronzului, iar în perioada finală a acestei epoci cultura Monteoru participă la formarea sintezei reprezentate de cultura Noua. Pe dealul „Cetățuia” de la Monteoru s-a descoperit o interesantă instalație de cult (vase rituale cu ofrande, ramură de cerb, copite de cal etc.). Ritul dominant de înmormântare a fost inhumăția cu schelete chircite sub ringuri de pietre.

O evoluție îndelungată a cunoscut și cultura Mureș (sau Periam–Pecica), răspândită pe cursul inferior al Mureșului, până la confluența cu Tisa. Stațiunile principale de la Periam (jud. Timiș) și Pecica (jud. Arad) au multe niveluri de locuire, cu o grosime remarcabilă a depunerii (patru metri la Pecica).

Culturile „clasice” ale epocii bronzului în Transilvania sunt Otomani și Wietenberg.

Prima este răspândită în nord-vestul României (așezarea eponimă Otomani, jud. Bihor), cu prelungiri pe Someș și Mureșul mijlociu. Așezările sunt de tip *tell*; altele, în zone mlăștinoase, de tip „insulă”. Ceramica este remarcabilă, mai ales vasele decorate cu caneluri, arcuri largi reliefate și motive spiralice.

Cultura Wietenberg (așezarea eponimă la „Dealul Turcului” — fost Wietenberg, lângă Sighișoara) are aria de răspândire mult mai largă, ocupând, practic, toată Transilvania. Sunt cunoscute peste 500 de puncte cu descoperiri aparținând acestei culturi (din toate fazele). Câteva așezări erau fortificate cu val și șanț, mai rar cu zid din pietre. Ceramica are forme variate și bogat ornamentate, caracteristice fiind motivele spiralice și meandrice.

Epoca bronzului mijlociu e dominată în Basarabia de purtătorii culturii „ceramice cu brâie în relief”. Venind de dincolo de Nipru, aceștia au asimilat populațiile culturii „mormintelor cu ocră”.

În Banat, perioada mijlocie a epocii bronzului e reprezentată de cultura Vatina. În Oltenia și Muntenia, tipice pentru aceeași perioadă (cca 1700–1200 î.Hr.) și „moștenitoare” ale arealului culturii Glina sunt culturile Verbicioara, respectiv Tei. Fazele târzii ale acestor culturi sunt marcate de mișcările continentale preliminare marilor migrații egeice; triburile culturii Verbicioara au fost nevoite să suporte penetrația triburilor culturii Gârla Mare. Aceasta din urmă este o cultură specifică luncii Dunării, ușor recognoscibilă prin ceramica bogat ornamentată și în special prin binecunoscutele statuete feminine. Inventarele funerare ale mormintelor plane de incinerare sunt adesea deosebit de bogate.

Unele culturi specifice etapei finale a epocii bronzului se manifestă pe arii limitate: Cruceni în vestul Banatului, Suci de Sus în nord-vestul extrem al României.

În schimb, cultura Noua (după numele unei suburbii a Brașovului) are o mare extindere în Transilvania, Moldova, jumătatea nordică a Basarabiei și nord-estul Munteniei. Acestei culturi îi sunt specifice așezările cu locuințe mari, cu vetre și cuptoare. În cimitire predomină inhumăția în gropi simple. Se consideră că fermentul culturii Noua a fost de origine orientală — pătrunderea

unor populații nord-pontice, care fuzionează în Moldova cu elementele locale ale sfârșitului bronzului mijlociu. Se produce astfel restructurarea ariilor culturale: în locul fărâmițării teritoriale din bronzul mijlociu apare un mare complex cultural, Sabatinovka–Noua–Coșlogeni. Ariei sale îi aparține și jumătatea sudică a Basarabiei (unde sunt așezări și tumuli aparținând culturii Sabatinovka), sud-estul Munteniei și Dobrogea (cultura Coșlogeni). Treptat, ariile sudică și vestică ale culturii Noua vor fi supuse procesului de hallstattizare.

La mijlocul veacului al XII-lea se consideră că epoca bronzului pe teritoriul României se încheie, ceea ce corespunde, cronologic, cu sfârșitul civilizației miceniene în urma migrației doric.

În pofida unor transformări profunde, produse uneori prin migrații și cuceriri, epoca bronzului a însemnat o perioadă de stabilitate și de echilibru economic între agricultură și creșterea animalelor.

Comunitățile epocii bronzului de pe teritoriul României au suferit influențe dinspre stepele nord-pontice și dinspre Europa Centrală; consecințe încă mai importante în dezvoltarea materială și spirituală au avut relațiile cu spațiul egeo-anatolian. Din această lume sudică vin obiecte care vor fi imitate de meșteșugarii locali: săbiile lungi de bronz, de tip micenian, sunt importuri meridionale sau piese confecționate chiar în zona intracarpatică. Decorul spiralo–meandric atât de frecvent pe vasele de lut, pe obiecte diverse din metal și din os, are aceeași sorginte sudică.

Se consideră că în a doua jumătate a mileniului III se produc mutații însemnate în domeniul metalurgiei. Mai întâi se constată o reducere a producției, cauzată poate de epuizarea unor surse de minerale, mișcări de populații etc. Totuși, acum apar primele obiecte de bronz.

În mileniul al II-lea metalurgia bronzului progresează continuu. Transilvania, bogată în minerale, devine în cursul bronzului mijlociu și târziu unul din marile centre europene ale metalurgiei bronzului. Puține piese de bronz sau de aur au fost descoperite izolat, în așezări ori în necropole. Marea majoritate constituie depozite; în consecință, atribuirea acestora diferitelor culturi ale epocii se face în funcție de locul de descoperire.

Spre sfârșitul epocii bronzului și la începutul mileniului I se constată o creștere spectaculoasă a depozitelor. Patru cincimi din totalul pieselor depozitelor de bronzuri datează din secolele XI–X. Depunerea obiectelor în pământ poate fi explicată ca ascundere în momente de nesiguranță dar, după cum par să creadă tot mai mulți cercetători, poate să aibă caracter de cult. Ar fi vorba, deci, de ofrande, mai ales în cazurile depunerii în crăpăturile unor stânci, lângă izvoare sau chiar în albia râurilor. Depozitele uriașe, databile în veacul al XII-lea î.Hr., cuprinzând sute sau mii de obiecte de bronz (unelte, arme, podoabe, piese de harnașament) și „turte” de bronz brut sunt considerate „depozite de turnătorie” sau, eventual, depozite de templu. Cele mai cunoscute din această categorie se află pe Mureșul mijlociu, într-o zonă bogată în sare: Uioara de Sus, Aiud, Șpălnaca (toate trei în jud. Alba). Exportul sării spre centrul Europei aducea în schimb materia primă care lipsea în Transilvania: cositorul, necesar obținerii aliajului de bronz. Depozitul de la Uioara de Sus, cu 5 812 piese, cântărind 1 100 kg, este al doilea ca mărime din Europa.

Numeroasele arme din depozite sugerează caracterul războinic al epocii în general, și al unor triburi, probabil, în special. Apar arme de paradă cu funcție de distincție socială: topoare de bronz bogat ornamentate, topoarele de aur de la Țufalău (jud. Covasna), topoarele de argint, spada de aur și 12 pumnale de aur la Perșinari (jud. Dâmbovița). Acestea, ca și sceptrele din piatră ori metal, sunt însemnele puterii șefilor militari din fruntea triburilor. În fortificațiile de la Monteoru ori Otomani șefii triburilor rezidau – *mutatis mutandis* – ca niște suverani micenieni, cu care erau contemporani.

Schimbarea ritului funerar, respectiv apariția ritului incinerăției în faza timpurie a epocii bronzului, generalizat apoi în unele culturi, reflectă modificări în viața spirituală, o nouă escatologie în orice caz. Vechile concepte chtoniene, ilustrate în neolitic de cultul fertilității și fecundității, fac loc acum conceptelor uraniene. Cultul Soarelui pare să devină predominant: statuetele feminine, atât de frecvente în neolitic, ilustrative pentru ideea Zeiței Mame, creatoare în Univers, sunt în epoca bronzului foarte rare; în schimb, abundă motivele decorative solare pe ceramică sau metal (cercuri, cercuri cu raze, roți, cruci încârligate, spirale). Celebra vatră-altar din așezarea de la Wietenberg, cu decor spiralic, este reprezentativă deopotrivă pentru piesele de cult, ca și pentru arta epocii.

Sanctuarului pomenit, de la Sărata Monteoru, i se adaugă altul, încă mai interesant: la Sălacea (jud. Bihor), în aria culturii Otomani, s-a descoperit un sanctuar de tip megaron, de peste 40 m², cu două încăperi; încăperea principală adăpostea trei altare. Pereții exteriori erau acoperiți cu frize din lut decorate cu spirale în relief. Asemenea sanctuare tribale sunt edificatoare pentru nivelul de civilizație atins în epocă.

Simbolismul solar determină una din caracteristicile artei epocii bronzului: dispunerea radială a decorului pe obiecte cu simetrie centrală, fie acestea vase de lut ori obiecte de metal.

Miniaturile din lut reprezentând care cu patru roți, decorate cu motive solare și combinate uneori cu protome de păsări, sunt probabil ofrande, imagini ale vehiculului Soarelui.

Plastica animalieră mărunță este puțin răspândită (cultura Gârla Mare). Plastica antropomorfă este bogată doar în aceeași arie a culturii Gârla Mare, prin celebrele figuri feminine de lut descoperite în morminte. Îmbrăcate în rochii în formă de clopot, motivele incizate și incrustate de pe aceste statuete reprezintă elemente de port și podoabe. Forma statuetelor este de inspirație egeeană.

Plastica de mari dimensiuni înregistrează exemplare puține dar deosebit de interesante, din categoria statuiilor–menhir. La Hamangia (jud. Constanța), Ciobruciu (raionul Slobozia, Basarabia) sau la Baia de Criș (jud. Hunedoara) aceste dale de piatră redau într-un relief foarte plat elemente anatomice sau de port. Înfipte probabil în tumuli, semn de mormânt sau imagine a unui șef îngropat sub movilă, apartenența lor cronologică nu este pe deplin lămurită. Statuile–menhir de la Hamangia și Ciobruciu par a indica prezența triburilor pătrunse dinspre stepile nord-pontice.

Se consideră că triburile creatoare ale culturilor epocii bronzului pe teritoriul României (cel puțin spre sfârșitul acesteia) aparțin grupului indoeuropean al tracilor. Tracii sud-dunăreni „intră în istorie” odată cu epopeile homerice. În schimb, informațiile despre tracii nord-dunăreni sunt mai târzii (secolul al VI-lea î.Hr.). În aceste condiții, orice corelații mai detaliate între

datele arheologice și etnicitatea triburilor din epoca bronzului sunt riscante. Despărțirea tracilor („proto-tracilor”) în daco-geți nord-danubieni și traci sud-dunăreni se va întâmpla abia în epoca fierului.

Pentru sfârșitul epocii bronzului și începuturile Hallstattului, aspectele arheologice nu aruncă suficientă lumină asupra acestui proces. După unii cercetători, în zona carpato-danubiană grupul tracic nord-danubian ar fi reprezentat acum de culturile cu ceramică decorată cu caneluri, în timp ce prezența grupului tracic meridional ar fi indicată de ceramica imprimată.

Epoca hallstattiană. Autohtoni și alogeni la sfârșitul preistoriei. Cele șapte secole (cca 1150–450 î.Hr.) ale primei epoci a fierului (Hallstatt) reprezintă etapa de cristalizare a identității triburilor nord-danubiene.

În momentul în care metalurgia bronzului atingea apogeul, își fac apariția primele piese din fier, care dau numele epocii, fără ca datarea lor să întrunească unanimitatea părerilor specialiștilor. Într-un tumul de la Lăpuș (jud. Maramureș) s-a descoperit un celt din fier datat în secolul al XIII-lea î.Hr. (ceea ce ar însemna că este una din cele mai vechi piese din fier din Europa), datare prea timpurie după unii cercetători. Oricum, începutul Hallstattului (Ha A), adică secolele XII–XI î.Hr., trebuie considerat, mai curând, ca o fază de tranziție spre epoca fierului.

În peste 40 de puncte de pe teritoriul României s-au descoperit obiecte de fier care datează din Hallstattul timpuriu (Ha A–B, cca 1150–800/750 î.Hr.). Prin urmare, aceste prime obiecte din fier sunt contemporane cu unele piese din fier din regiunile mediteraneene și din Italia. O transmitere a tehnologiei fierului spre ținuturile carpato-danubiene dinspre Grecia sau coastele Asiei Mici poate fi luată în considerare pentru veacul al XII-lea, proces urmat curând de o „autohtonizare” a metalurgiei fierului.

În secolele XII–XI î.Hr., pe lângă cultura Noua, care continuă din epoca bronzului, în arta intracarpatică e prezentă cultura Gáva, pătrunsă dinspre nord-vest, reprezentativă pentru ceramica ornamentată cu caneluri. Ceva mai târziu, în sud-estul Transilvaniei s-a format aspectul regional Reci, care ajunge până la Cernăuți. Sub numele de grupul Mediaș e cunoscut un alt aspect regional răspândit în Transilvania, Moldova și Basarabia.

Complexului tracic „meridional”, caracterizat prin ceramica imprimată îi aparțin culturile Insula Banului (de-a lungul Dunării), Babadag (în Dobrogea), Brad–Cozia (în Moldova) și Saharna–Solonceni (în Basarabia).

Aceste culturi, în vigoare pe parcursul Hallstattului timpuriu, se subsumează toate unor trăsături unitare în liniile lor generale, de viață materială și spirituală. Economia triburilor are caracter mixt (agricultură și păstorit). Metalurgia bronzului atinge perfecțiunea tehnică și un nivel cantitativ remarcabil. După anul 1200 produselor din bronz li se adaugă grupul vaselor: situle, cazane etc. Metalurgia aurului nu e mai puțin reprezentativă. Tezaurul de obiecte de podoabă din aur de la Hinova (jud. Mehedinți), cântărind aproape 5 kg, era alcătuit dintr-o diademă, 14 brățări, sute de mărgeli și piese de colier etc. Analizele au indicat proveniența aurului din perimetrul minier Brad (jud. Hunedoara).

Apar așezări întărite, cu valuri de pământ și bârne, de dimensiuni apreciabile: cetatea de la Sântana (jud. Arad) are diametrul de aproape 1 km. Asemenea așezări se cunosc și în epoca ulterioară, unele atingând importanța maximă în etapa mijlocie (Ha C, secolele VIII–VII î.Hr.). Sistemele de fortificație se amplifică, denotând o creștere demografică substanțială și puterea centrelor tribale de la Teleac (jud. Alba) — cu începuturile în secolul al X-lea —, Babadag și Beidaud (jud. Tulcea), Mediaș, Ciceu-Corabia (jud. Bistrița-Năsăud), Șeica-Mică (jud. Sibiu); unele dintre ele ocupă o suprafață de până la 35 ha.

Etapei mijlocii a Hallstattului îi este caracteristică cultura Basarabi, răspândită în Banat, Câmpia Română, sudul Moldovei, centrul și nordul Basarabiei și în bazinul Mureșului. La nord de Mureș, mai ales în zonele unde existau mari așezări anterioare (de pildă la Teleac), cultura Basarabi a pătruns mai puțin.

Depozitele de bronzuri, mai reduse cantitativ în această etapă, ajung să cuprindă și piese de fier (Alba-Iulia–Partoș, Vințu de Jos — jud. Alba, Bălvănești — jud. Mehedinți).

La începutul Hallstattului târziu (Ha D) evoluția unor așezări fortificate a fost întreruptă relativ brusc, datorită pătrunderii în Transilvania a grupului scito-iranice. În alte zone apar abia acum fortificații impunătoare, precum cetatea de la Stănțești (jud. Botoșani), de 22 ha.

În ansamblu, cultura hallstattiană târzie dezvoltă formele tradiționale, adoptând unele elemente noi, mai cu seamă sub influența sciților.

Mari necropole tumulare de incinerare s-au descoperit la Bârsești (jud. Vrancea) și Ferigele (jud. Vâlcea), conturându-se un complex cultural cu o accentuată orientare, începând cu secolul al V-lea î.Hr. spre zona Dunării de Jos, unde pătrundeau influențe meridionale dinspre regatele Macedoniei, Traciei etc.

Spiritualitatea hallstattiană continuă, pe de o parte, trăsăturile esențiale dobândite pe parcursul epocii bronzului; pe de altă parte, aspecte noi, mai ușor sesizabile în domeniul artelor decât în acela al credințelor, își fac apariția treptat. Nu avem niciun motiv să ne îndoim de perpetuarea cultului solar, cel puțin în Hallstattul timpuriu și mijlociu, câtă vreme arheologia furnizează cele mai interesante mărturii materiale ale credințelor uraniene. În zona Orăștiei (jud. Hunedoara) s-a descoperit un car votiv de bronz, purtând un cazan semisferic ornamentat cu câte șase protome de lebede pe fiecare parte. Mai recent s-a găsit și într-un tumul de la Bujoru (jud. Teleorman) un car miniatural votiv de bronz, care poartă un vas ovoidal ornamentat cu capete de păsări acvatice (date: Hallstattul mijlociu). Carele „solare” din lut, din epoca bronzului își găsesc în asemenea descoperiri niște excepționale „sfârșituri” de serie. Disparația, după secolul al VIII-lea î.Hr., a depozitelor de bronzuri a fost explicată de unii cercetători prin schimbări în domeniul spiritual, în urma cărora se renunță la depunerea ofrandelor de această natură. De asemenea, noutățile din domeniul spiritual ar putea explica rărirea necropolelor, începând cu secolul al XII-lea î.Hr. (ele se păstrează mai ales în zonele cu influențe alogene), adică o schimbare de comportament față de ritul funerar.

Prima epocă a fierului nu se evidențiază — în comparație cu neoliticul ori cu epoca bronzului — prin lucrări de mare valoare estetică. Ceramica fazei hallstattiene timpurii va fi decorată cu spirale, elemente geometrice, ghirlande imprimate și caneluri. Plastica mărunță în lut nu e prea abundentă. La Lechința (jud. Mureș), o „turmă”, constând din diferite animale,

e modelată într-un stil naturalist. Cel mai important „eveniment” artistic este pătrunderea, odată cu sciții, a stilului zoomorf („arta animalieră”), cu bune analogii nord-pontice. Mai multe piese din metal sunt decorate cu un repertoriu specific: cerb, căprioară, iepure, cai și protome de cai, feline, vultur. Adesea animalele sunt surprinse în mișcare sau în poziții contorsionate. Această artă dispăre în Transilvania în cursul secolului al V-lea î.Hr., odată cu contopirea sciților cu masa autohtonilor. În schimb, stilul animalier în teritoriile din afara arcului carpatic va fi mai bine reprezentat la sfârșitul secolului al V-lea și, mai ales, în secolul al IV-lea î.Hr., contribuind la apariția artei traco-getice extracarpatică și pontice.

Dacă autohtonii carpato-danubieni sunt tracii nordici, aflați în plin proces de individualizare și constituire a triburilor daco-getice cu identitate proprie, prezența unor grupuri intrusive aparținând altor populații conferă primei vârste a epocii fierului câteva aspecte particulare. Pentru prima dată în istoria acestui spațiu se pot face atribuiri etnice mai limpezi.

Probabil că o pătrundere cimeriană efectivă dinspre aria nord-pontică, ocupată de cimerieni înaintea sciților, nu s-a petrecut. Obiectele de proveniență cimeriană sunt puține; niciun mormânt nu poate fi atribuit cu certitudine cimerienilor.

O expansiune a grupului indoeuropean al ilirilor s-a produs în sud-vestul României, ilustrativă fiind în primul rând necropola tumulară (cu morminte de înhumăție) din Hallstattul mijlociu și târziu de la Balta Verde (jud. Mehedinți). Revenirea, în această zonă, prin secolele VI–V î.Hr., la ritul incinerăției, pare a dovedi tracizarea enclavei ilirice.

Mai importantă este prezența în Transilvania, în bazinul mijlociu al Mureșului, a sciților agatârși. Ei erau localizați de Herodot (IV, 48) pe râul Maris (Mureș), ceea ce se confirmă arheologic în vreo sută de puncte. Grupul infiltrat în Transilvania pe la începutul secolului al VI-lea se înfățișa ca o entitate omogenă, cultura sa materială și spirituală (rit și ritual funerar, arta animalieră) găsindu-și analogiile în lumea scitică arhaică nord-pontică. Penetrația acestei populații războinice s-a făcut violent, fapt ilustrat de încetarea funcționării așezărilor întărite, pe la sfârșitul Hallstattului mijlociu și începutul Hallstattului târziu, la Teleac, Șona (jud. Alba), Șeica Mică etc. Ritul înhumăției diferențiază net grupul scitic de autohtonii care practicau incinerăția.

Deși apariția sciților a constituit, mai ales la început, un șoc, dislocări prea mari de populații nu s-au produs, nici distrugerea culturii autohtone. Așa se explică asimilarea, după mijlocul secolului al V-lea î.Hr., a grupului scitic din Transilvania, care dispăre ca entitate etno-culturală. Vestigii scitice ulterioare mijlociului secolului al V-lea î.Hr. nu se cunosc decât în exteriorul arcului carpatic. În câmpia Munteniei, ca și în Dobrogea, ele aparțin unei enclave târzii, pătrunse în mediul geto-dac autohton, evenimente care ilustrează deja istoria epocii Latène.

Geto-dacii

Pe când lumea geto-dacă traversa perioada mijlocie a Hallstattului, un fenomen cu totul nou începea a se produce în câteva puncte de pe țărmul occidental al Mării Negre: în roirea lor, coloniștii greci întemeiau primele așezări, viitoare orașe. De această dată nu mai avem a face cu o pătrundere de alogeni care trăiau mai mult sau mai puțin similar autohtonilor.

Concomitent cu *un final de preistorie* în care se aflau geto-dacii, acum apare și se dezvoltă o societate grecească colonială care trăiește *în istorie*. Coloniile grecești au avut o influență civilizatoare în societatea getică tradițională din zonele limitrofe — Dobrogea, dar și sudul și centrul Moldovei ori răsăritul Munteniei.

Prin aceste colonii, o mică parte a teritoriului României participă la istoria Antichității clasice; în rest, societatea geto-dacică cunoaște o evoluție lentă, dar sigură, pe parcursul mai multor secole. Născută în spațiul dintre o Europă Centrală celtică și sudul elenistic, civilizația dacică îmbină aceste influențe, primind chiar și altele, mai îndepărtate, orientale, contopindu-le în forme proprii, uneori mai originale, alteori mai evident tributare influențelor străine.

La cumpăna erei vechi și a erei creștine, în ultimele două secole dinaintea cuceririi romane, această civilizație atingea apogeul pe plan material și spiritual. Ea nu era deloc lipsită de aspecte contradictorii în cultura materială, chiar stranii în unele domenii ale creației spirituale (arhitectura sacră și religia), cu elemente de unicitate în istoria europeană. La începutul secolului al II-lea d.Hr. statul roman reușea să anihileze definitiv regatul lui Decebal, punând capăt unei civilizații „barbare” remarcabile.

Geți și greci între Dunăre și mare (secolele VII–II î.Hr.). Întâmplarea (de fapt, poziția geografică) face ca primul grup de autohtoni pomenit într-un izvor istoric să fie al geților dobrogeni. Spre sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. puterea scitică aflată la apogeu intră în conflict cu interesele expansioniste ale Imperiului Persan condus de Darius. Prin 519 (sau 514–512) î.Hr., acesta întreprinde o campanie — pe uscat și pe mare, de-a lungul coastelor Mării Negre — spre țara sciților. Grupurile de traci din împrejurimile Apolloniei (azi Burgas, Bulgaria) și Mesembriei (azi Nesebăr, Bulgaria) s-au supus perșilor de bunăvoie. În schimb, geții — pe care armata persană îi întâlnește undeva în Dobrogea, înainte de atingerea Istrului — s-au opus și au fost biruiți, „măcar că ei sunt cei mai viteji și mai dreپți dintre traci” — cum îi caracteriza Herodot, povestind episodul (IV, 93).

Pentru veacul al VI-lea, arheologia dobrogeană e ilustrată de așezări indigene la Tariverde (com. Cogeaalac, jud. Constanța), Sarinasuf (jud. Tulcea), fortificațiile de la Mahmudia și Beidaud (jud. Tulcea). Bine reprezentate sunt necropolele ceva mai târzii, din secolele V–IV, de la Canlia, Satu Nou, Bugeac (jud. Constanța), Murighiol (jud. Tulcea) și, mai ales, marea necropolă cu peste 500 de morminte, majoritatea de incinerare, de la Enisala (jud. Tulcea).

Dacă „regele” get Charnabon, pomenit într-o tragedie a lui Sofocle, a domnit (înainte de mijlocul secolului al V-lea î.Hr.) în acest spațiu, ori în altul, este imposibil de precizat.

Geții dobrogeni, primii menționați într-un izvor literar, sunt și primii autohtoni care vin în contact cu civilizația antichității clasice, prin intermediul grecilor din coloniile fondate pe litoralul dobrogean al Mării Negre.

Cea dintâi cetate grecească întemeiată aici a fost Istros — numită sub romani Histria (azi Istria, județul Constanța), în anul 657 î.Hr., de coloniștii sosiți din Milet. Aceeași origine au avut-o coloniștii care, în secolul al VI-lea au fondat orașul Tomis (azi Constanța). Aceste două colonii milesiene au trăsături ioniene specifice (în dialect, instituții și viață spirituală), deosebindu-se de cetatea Callatis (azi Mangalia, jud. Constanța), întemeiată la sfârșitul

secolului al VI-lea de dorienii din Heracleea Pontică (la rândul ei, colonie a Megarei). Histria se bucura de apropierea deltei și a Dunării; Callatis era înconjurat de câmpii roditoare; Tomisul, deși avea un excelent loc de port, în primele secole de existență a rămas în umbra coloniilor vecine. Au fost și alte colonii, mai puțin cercetate deocamdată, din rândul cărora se detașează totuși Orgame, localitate numită așa deja de Hecateu din Milet (probabil „Argamum” din epoca romană), de identificat la Capul Dolojman (jud. Tulcea), unde s-a cercetat incinta grecească din secolul al V-lea î.Hr.

Viața cetăților depindea în bună măsură de relațiile pe care le păstrau cu metropolele, uneori chiar precizate prin tratate; oricum, în organizarea social-politică ori în viața religioasă se reproduc instituții și cutume ale metropolelor. Puterea politică aparținea poporului (cetățenii cu drepturi depline) constituit în „adunare” (*ekklesia*). Un corp consultativ mai puțin numeros era însărcinat cu treburile curente — sfatul (*boulé*). La Histria și la Tomis, corpul cetățenesc e împărțit în triburi gentilice de origine ioniană; probabil că la Callatis existau cele trei triburi doriene. Puterea executivă e deținută la Histria și la Tomis de către un colegiu de *arhontes*, ajutați de colegii speciale. Împrejurări excepționale pot genera funcții temporare: conducători militari (*hegemones*) la Tomis sau demnitari cu puteri extraordinare la Histria. La Callatis, colegiile de magistrați urmează modelul Megarei, inclusiv eponimul cetății numit „rege” (*basileus*).

Din primii coloniști s-au recrutat familiile privilegiate care, cu timpul, au ajuns să dețină pozițiile cheie din cetăți. Împotriva regimurilor oligarhice instaurate astfel au avut loc frământări și conflicte sociale. Aristotel dădea tocmai exemplul Histriei (alături de altele) pentru a ilustra felul în care se produc răsturnări din partea celor bogați, dar excluși de la magistraturi; într-o primă etapă, oligarhia a fost nevoită să admită lărgirea numărului celor care participau la conducerea treburilor statului, iar mai apoi această formă de organizare politică s-a transformat în democrație (*Politica*, IV, 4, 1290 b. 11). Nu este exclus ca prefacerile finale, spre democrație, să se fi produs sub înrâurirea Atenei și a expediției lui Pericle din Marea Neagră, din anul 437, în urma căreia vor fi intrat în liga delio-atică și unele colonii, printre ele aflându-se, poate, și Histria.

Relațiile coloniilor cu orașe ca Rhodos, Samos, Chios, Corint sau Atena sunt ilustrate de importuri (ceramică, diverse produse meșteșugărești, vinuri și untdelemn); spre mijlocul secolului al VI-lea la Histria se producea ceramică destinată mai ales uzului comun. În aceeași *polis* se fabricau și material tegular, statuete de teracotă, bijuterii și mărgelile de sticlă. Tranzitul unor mărfuri sosite din metropole a constituit o sursă importantă de venituri pentru colonii; acestea, pe de altă parte, expediau materii prime, alimente (pește, grâne) și sclavi. Interesante relații s-au stabilit între grecii dobrogeni și alte colonii din bazinul Mării Negre, sau chiar cu Lesbos, Pireu, Delos și Egipt. Mai multe decrete au fost votate la Histria și Callatis în favoarea unor oaspeți străini — negustori, medici și arhitecți. Importanța crescândă a portului Tomis a făcut ca, pe la 262 î.Hr. callatienii, împreună cu histrienii, să încerce să se înstăpânească pe acest port, fără însă a reuși, datorită opoziției coloniei Byzantion.

Coloniile au posedat și teritorii agricole, necesare pentru producerea hranei. Pe la începutul secolului al III-lea î.Hr. se desăvârșește procesul de organizare al acestor teritorii

rurale (*chora*), în care fiecare *polis* își exercita jurisdicția. Dintre satele greco-indigene cu mare vechime menționăm cel de la Nuntași (com. Istria, jud. Constanța), din *chora* Histriei, existând deja la sfârșitul secolului al VII-lea î.Hr.

În teritoriile rurale se producea mai frecvent contactul grecilor cu autohtonii. În principiu, grecii nu s-au stabilit în așezări indigene preexistente. În zonele rurale din preajma coloniilor, populația autohtonă a putut fi atrasă și, eventual, angrenată în activități agricole. Deși există prezențe autohtone la Histria (morminte ale aristocrației getice din secolele VI–IV î.Hr. în necropola tumulară a coloniei, sau ceramica de tradiție hallstattiană locală găsită în oraș), sensul major al relațiilor e altul: apariția produselor grecești în mediul indigen din Dobrogea ori chiar de dincolo de Dunăre. Prin intermediul grecilor, în teritoriul getic ajungeau amfore cu vinuri și uleiuri din Thasos, Rhodos, Sinope și Cnidos. La Tariverde, la numai 18 km de Histria, inventarul ceramic autohton se amestecă într-o asemenea măsură cu cel grecesc încât e greu de stabilit dacă ne aflăm într-o factorie greacă în mediul indigen, ori într-o așezare indigenă elenizată. În necropola getică de la Enisala, alături de ceramică locală se întâlnesc amfore de Chios și Thasos, ca și vase grecești cu figuri roșii, mărfuri venite din apropiatul Argamum ori de la Histria.

Dar produsele grecești de import depășesc pământul dobrogean. Ele sunt în egală măsură cumpărate de aristocrația getică din sudul Munteniei (ceramică de Thasos, Heracleea Pontică și Rhodos la Zimnicea, jud. Teleorman), ca și de șefii triburilor din Moldova, ca la Curteni (jud. Vaslui), sau de cei care rezidau în cetățile de la Cotnari (jud. Iași), ori chiar mai la nord, la Stănțești (jud. Botoșani). Până aici ajungeau, încă de la sfârșitul secolului al VI-lea, mărfurile tranzitate de cetățile grecești vest-pontice: amfore de Chios, Thasos și Lesbos, boluri attice (secolul al V-lea). Nu mai puțin semnificativă pentru răspândirea și preluarea formelor grecești este imitarea acestora de olarii autohtoni: la Cotnari meșterul s-a străduit să modeleze cu mâna un „kantharos”.

Înflorirea economică a polisurilor grecești de pe litoralul dobrogean e reflectată și de începerea activității atelierelor monetare: la sfârșitul secolului al VI-lea Histria bate monede de bronz, iar primele monede de argint sunt emise la Histria în secolul al V-lea și la Callatis în secolul al IV-lea; la Tomis cele mai vechi monede sunt de bronz (secolul al III-lea). Monetăriile din Callatis și Tomis au emis și stateri de aur de tipul Alexandru cel Mare și, mai târziu, de tipul Lisimah. În mediul autohton din dreapta și din stânga Dunării au pătruns și monede bătute în aceste orașe.

Prin populație, economie, prin formele de conducere, prin societatea de tip sclavagist, cetățile dobrogene și teritoriile lor au făcut parte din spațiul lumii clasice a antichității. Toate componentele vieții spirituale dau, și ele, măsura integrării într-o civilizație grecească „de dincolo de mări”. Limba vorbită în aceste colonii (cel mai vechi text histrian e de la sfârșitul secolului al VI-lea) este greaca „comună” (*koiné*), răspândită în toată lumea elenistică, cu unele particularități ale dialectului ionic la Histria și Tomis, ale celui doric la Callatis. Pentru nivelul culturii intelectuale sunt semnificative teatrele care existau la Histria și Callatis încă de la începutul epocii elenistice. În veacul al III-lea î.Hr. printre intelectualii care activau în centrele culturale din regatele elenistice se numărau și câțiva originari, se pare, din Callatis: Demetrios — geograf și istoric, Istros — profesor de literatură, Satyros Peripateticul — literat.

Incintele cetăților și mai cu seamă construcțiile obștești, începând cu cele din epoca clasică, sunt întru totul remarcabile. Încă din secolul al VI-lea cartierul sacru al Histriei cuprindea două temple de piatră închinat lui Zeus și Afroditei. Prin programul lor constructiv și prin stil, templele histriene vădesc influențele arhitecturii Greciei asiatice, mai ales ale orașelor Samos și Chios. Încă mai interesant este micul templu doric din secolul al III-lea, construit din marmură de Thasos și dedicat „Marelui Zeu”. Cea mai veche statuie de marmură de la Histria, databilă la mijlocul secolului al VI-lea, reprezintă un tânăr (*kouros*). Statuile de cult ale lui Apollo și cea colosală a lui Helios au fost importate la Histria. Numeroase frize cu reliefuri, uneori de calitate excepțională, înfățișând scene mitologice ori scene de vânătoare, provin din import sau, poate, din ateliere locale. Artele minore — statuetele de lut (mai cu seamă cele de la Callatis, care se străduiau să imite celebrele teracote de Tanagra), bijuteriile etc. — presupun existența unor artizani—artiști specializați, în toate cele trei colonii.

Religia cetăților grecești dobrogene e religia metropolelor Greciei și ale Asiei Mici. Panteonul lor cuprinde marii zei ai grecilor de pretutindeni (Zeus, Poseidon, Hermes etc.), cu o devoțiune accentuată pentru Dionysos (temple la Callatis, probabil și la Histria și Tomis), pentru Cabirii din Samothrake (temple în toate cele trei cetăți) contopiți cu Dioscurii, pentru Apollo „Medicul” (protectorul Histriei, probabil și al Tomisului), Afrodita și Demeter (la Callatis).

Toate aceste realizări economice și culturale sunt rodul unor eforturi deosebite, coloniile dobrogene fiind adesea nevoite să facă față unor momente politice de mare dificultate. Puțin cât se cunoaște, istoria politică a zonei vădește suficiente frământări și pericole care reveneau periodic.

Se pare că orașele grecești (cel puțin Histria) au avut de suferit distrugeri cu prilejul expediției persane împotriva sciților. Dar și populațiile din imediata apropiere, cum erau geții și tracii, ori situate mai departe, cum erau sciții nord-pontici, au pus adesea în pericol viața acestor cetăți. În veacul al V-lea, regatul sud-tracic al odrizilor s-a întins până la gurile Dunării, incluzând pe geții dobrogeni (Tucidide, II, 96, 1; II, 97, 3) și exercitându-și dominația asupra orașelor grecești. Despre extinderea acestei stăpâniri la stânga Dunării nu există dovezi.

După slăbirea puterii odrizilor, pe la mijlocul secolului al IV-lea, grupuri de sciți încearcă să se așeze în Dobrogea, sub conducerea lui Atheas, dar au fost respinse în anul 339 î.Hr. de cetățile grecești în alianță cu geții (o alianță condusă de un enigmatic „rex Istrianorum”), dar și cu sprijinul regelui Macedoniei, Filip al II-lea, care dorea să controleze el însuși Dobrogea și coloniile grecești (Iustinus, *Historiae Philippicae*, IX, 2, 2). Autoritatea macedoneană s-a făcut simțită încă mai mult sub domnia lui Alexandru cel Mare și a căpătat forme apăsătoare sub urmașul acestuia pentru Tracia, Lisimah. Regatul Traciei condus de Lisimah includea Dobrogea, până la gurile Dunării, poate și sudul Basarabiei. Împotriva satrapului Lisimah cetățile se răscoală prin 313 î.Hr., sub conducerea orașului Callatis (Diodor, *Bibl. hist.*, XIX, 73, 1–10; XX, 25). Cetățile grecești de pe țărmul vestic al Pontului s-au aliat în acest context cu traco-geții și cu sciții, fără ca revolta lor să fie încununată de succes. Moartea lui Lisimah, în 281 î.Hr., va aduce o ușurare pentru scurt timp, pentru că apare curând o nouă amenințare: „regatul” grupului celtic stabilit la Tylis, în Tracia, formațiune politică care va exista până spre sfârșitul secolului al III-lea și care-și va exercita controlul și asupra coloniilor.

Relațiile cu geții sunt schimbătoare: după episoade de alianță în fața pericolelor comune, urmează perioade de încordare și dușmănie. În veacul al III-lea, un decret histrian ne face cunoscut că orașul fusese nevoit să accepte „protectoratul” unui șef get, numit Zalmodegikos (ISM, I, 8) (domnind prin nord-vestul Dobrogei sau chiar în stânga Dunării?), căruia îi trimitea ostateci și care controla, de altfel, sursele de venituri ale cetății. Un alt „basileu” traco-getic, de prin nordul Dobrogei, de la care ne-au rămas emisiuni monetare de argint, a fost Moskon. Ceea ce nu reușiseră sciții sub Atheas, se întâmplă spre sfârșitul veacului al III-lea și în secolul următor: grupuri de sciți se stabilesc în Dobrogea sub conducerea unor „regișori” (de unde numele de „Scythia Minor”) cărora cetățile le plăteau, probabil, tribut. O amenințare mai mare pare să fi constituit, încă o dată, tracii situați în sudul Dobrogei, conduși de un Zoltes. Pe la începutul secolului al II-lea î.Hr. Histria (poate și alte colonii) preferă să plătească tribut „regelui” Rhemaxos (șeful unei formațiuni getice din Muntenia sau sudul Moldovei, ori o căpetenie scită sau celtă din sudul Basarabiei?) care, în schimb, apără teritoriul dobrogean de amenințările tracilor (ISM, I, 15).

Câteva decenii mai târziu, înaintarea romană în Balcani, chiar dacă încă departe de coloniile vest-pontice, avea să prefigureze viitoarea schimbare majoră în statutul cetăților grecești și al Dobrogei întregi.

Geto-dacii în secolele V–II î.Hr. A doua jumătate a mileniului I al erei vechi reprezintă pe teritoriul României, ca pe o bună parte a Europei, vremea unor profunde schimbări care ilustrează cea de-a doua vârstă a fierului (perioada Latène). Până la sfârșitul veacului al II-lea, adică pe parcursul fazelor timpurie și mijlocie a epocii Latène în Dacia, trăsăturile esențiale ale acestei etape (generalizarea folosirii uneltelor de fier, utilizarea plugului cu brăzdar de fier, specializarea meșteșugarilor, apariția ceramicii lucrate la roată, dezvoltarea comerțului și folosirea monedei, creșterea importanței așezărilor mari și întărite, consolidarea uniunilor de triburi și a conducerii acestora – șefii aristocrației tribale devenind „regii” unor formațiuni politice cvasiînchegate, apariția, încă sporadică, a geto-dacilor în arena istoriei lumii clasice) vor fi recunoscute în toate marile regiuni locuite de geto-daci, chiar dacă coagularea acestor trăsături nu se face pretutindeni cu aceeași intensitate sau într-o sincronizare perfectă. Zona Dunării de Jos, unde influența grecească – după cum s-a văzut – s-a manifestat mai puternic, a cunoscut o trecere spre Latène mai de timpuriu. În Transilvania procesul evolutiv se va accelera de prin veacul al III-lea, sub influența celților.

În bazinul Dunării de Jos, inclusiv în sudul Moldovei, se poate surprinde relația genetică cu mai vechea cultură Basarabi, cu grupurile culturale Ferigele și Bârsești. În unele puncte din Câmpia Dunării ceramica lucrată la roată apare extrem de timpuriu, chiar din veacul al VI-lea. Continuitatea de locuire în secolul al IV-lea se observă în așezări la Govora-Sat (jud. Vâlcea), Budureasca (jud. Prahova); acum apare așezarea de la Piroboridava (azi Poiana, com. Nicorești, jud. Galați). Interesante sunt necropolele din secolul al IV-lea de lângă Brăila: la Brăilița s-au descoperit morminte de incinerare ale autohtonilor, în timp ce la Chișcani mormintele de inhumare, prin unele aspecte ale ritualului și inventarului, par a reflecta trăsături specifice zonei nord-pontice (de pus în relație cu pătrunderea sciților lui Atheas?). O mare așezare întărită s-a

constituit în secolul al IV-lea la Zimnicea, o *dava* care va exista până în veacul I î.Hr. Alte fortificații din Oltenia și Muntenia au mai curând caracter de cetăți de refugiu.

Mai impunătoare se dovedesc a fi cetățile getice din Moldova. La Stâncești, alături de cetatea mai veche, cu începuturile prin secolul al VI-lea (și care va funcționa până în secolul al III-lea î.Hr.), apare a doua cetate în veacul al IV-lea î.Hr. Împreună, cele două cetăți însumează 45 ha, putând adăposti în caz de primejdie vreo 25 000 de persoane și avutul lor. Pentru o locuire permanentă se estimează că numai în cetatea II puteau să existe vreo 90–100 locuințe. Alte fortificații funcționau în secolul al IV-lea la Cotnari (5 ha) și Merești (jud. Suceava), iar în Basarabia la Alcedar (raionul Șoldănești) și, eventual, la Stolniceni (raionul Hâncești). Descoperiri făcute la Curteni indică prezența unui atelier de prelucrare a fierului. Relațiile zonei, ca și ale unor așezări din Muntenia, cu grecii din coloniile vest-pontice, au fost deja semnalate. În așezări și morminte din Moldova apar și obiecte scitice din secolele VI–IV, urmare, probabil, a raidurilor acestei populații în teritoriile est-carpătice.

În Transilvania, descoperirile atribuite mediului autohton din secolele V–IV nu sunt, deocamdată, prea numeroase: mormintele de incinerare de la Ocna Mureșului (jud. Alba), cele de la Sanislău (jud. Satu Mare); fortificația de la Șona (jud. Alba) datează, probabil, de la sfârșitul Hallstattului și începutul epocii Latène.

De pe la mijlocul secolului al III-lea și în prima jumătate a secolului al II-lea î.Hr. asistăm la o perioadă de tranziție spre etapa următoare, spre cultura geto-dacică „clasică”. O serie de cetăți și necropole încetează în secolul al III-lea, în bună parte datorită unor factori externi. Altele continuă, cum ar fi Zimnicea, Poiana, Stâncești, Cotnari. În Transilvania, numărul localităților unde s-a descoperit ceramică dacică aproape se triplează în secolele III–II față de cele două veacuri precedente.

O serie de mari așezări geto-dacice, de tip *dava*, încep abia în veacul al II-lea î.Hr., continuându-și existența, măcar parțial, în etapa dacică „clasică”: Popești (com. Mihăilești, jud. Ilfov) – unde a fost, poate, antica *Argedava*, Cetățeni (jud. Argeș), Tinosu (jud. Prahova), Piatra Neamț – „Cozla” și „Bâtca Doamnei” (jud. Neamț – zona anticei *Petrodava*), Pecica (jud. Arad) – probabil *Ziridava*, Piatra Craivii (sat Craiva, com. Cricău, jud. Alba) – probabil *Apulon*, Căpâlna (com. Săsciori, jud. Alba), Tilișca (jud. Sibiu), Costești (com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara).

Geto-dacii reprezintă denumirea sub care sunt cunoscute triburile tracice din spațiul carpato-dunărean. Izvoarele grecești folosesc cu precădere numele de geți, istoricii romani de mai târziu folosind numele de daci. Pentru Trogus Pompeius (la Iustin, *Epitome*, XXXII, 3, 16) „dacii erau un vlăstar al geților”. Strabo (VII, 3, 2) știa că unii autori îi consideră pe geți ca fiind locuitorii dinspre „Pont și spre răsărit”, în timp ce dacii „locuiesc în partea opusă”, deci spre vest, dar tot el ne asigură că „dacii au aceeași limbă ca și geții” (VII, 3, 13). În general, autorii romani nu se sinchisesc prea mult să facă vreo deosebire etnică ori geografică între geți și daci, semn că aceasta nu exista ori că, la vremea respectivă, o asemenea departajare nu mai era de actualitate. Lui Pliniu cel Bătrân (IV, 12, 80) i se pare firesc să facă doar mențiunea „geții, numiți daci de către romani”. Probabil că, inițial, geții și dacii au fost două triburi mai importante, al căror nume s-a extins generic asupra tuturor triburilor înrudite din

zona carpato–danubiană. Totuși, și denumirile „locale” ale unor triburi s-au păstrat în izvoare literare ori inscripții, unele până târziu: Costoboci, Predavenses, Caucoenses, Biephi, Buridavenses, Albocenses, Potulatenses, Piephigi etc. Dintre acestea, numai triburile costobocilor și buridavenșilor pot fi localizate mai exact, căci în secolul al II-lea d.Hr. primii locuiesc în nordul provinciei Dacia, numele celorlalți recunoscându-se în toponimul Buridava (azi Stolniceni, jud. Vâlcea). Aceste triburi, conduse de un șef militar („rege”, „basileu”), își aveau centrele în câte o așezare mare, de obicei fortificată, numită *dava*, similară unui *oppidum* celtic. De aici și frecvența sufixului *-dava* în toponimia importantă a țării dacilor. Această „țară” suprapunea, în linii mari, teritoriul dintre Tisa, Nistru și Dunăre. Totuși, triburi getice sunt cunoscute și la sudul Dunării, până la Haemus (Munții Balcani), după cum dacii s-au extins uneori și spre vest și nord-vest de Tisa.

Se știe destul de puțin despre limba dacilor. Era o limbă indoeuropeană de tip *satem*, înrudită îndeaproape cu limba tracilor; s-au păstrat foarte puține cuvinte în texte antice, câteva toponime, hidronime (Maris = Mureș, Alutus = Olt, Samus = Someș, Crisius = Criș, Tibisis = Timiș, Ordessos–Argesis = Argeș etc.) și antroponime. În limba română există vreo 160 de cuvinte (cu etimologie neexplicată) care ar putea fi de origine geto-dacică.

Tabloul etnic pe care-l înfățișează Dacia ultimelor secole ale erei vechi cuprinde și unele populații străine.

Din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Hr. grupuri de celți se așază mai cu seamă în zona intracarpatică, pe văile Mureșului, Someșului, Crișurilor și Begăi. Cultura de tip Latène pe care o aduceau, superioară celei autohtone, și dominația politico–militară pe care o vor exercita în Dacia centrală și vestică au avut urmări însemnate asupra dacilor din aceste teritorii. Celții erau indoeuropeni de limbă *kentum*. Descoperirile celtice (în vreo 150 de puncte) atestă caracterul violent al pătrunderii (care de luptă, armament și echipament militar). După primul șoc a urmat o perioadă de acomodare cu noii veniți, apărând comunității daco–celtice. Autohtonii au preluat de la celți cunoștințe tehnice (în metalurgie și în olărit — roata olarului). Veacul al III-lea este „secolul de aur” celtic din Transilvania, atestat de unele necropole mari, ca Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud), cu peste 200 de morminte, și Pișcolț (jud. Satu Mare) cu 185 de morminte. Descoperirea unor morminte „princiare”, ca la Ciumești (jud. Satu Mare), atestă stratificarea socială și privilegiile unor grupuri de războinici. În afara arcului carpatic prezența celtică a fost mult mai redusă. În veacul al II-lea celții dispar treptat; unii se vor fi contopit în masa autohtonilor, alții se vor fi retras spre vest și nord-vest (și ca urmare a creșterii puterii dacilor).

Prin veacul al II-lea, la est de Carpați, până la Nistru, s-au așezat bastarnii de neam germanic. Probabil că rezistența dacilor transilvăneni i-a împiedicat pe bastarni să se extindă dincolo de Carpați. Lor li se atribuie cultura Poienești (jud. Vaslui) — Lukașevka (raionul Orhei, Basarabia), o cultură alogenă, diferită de cea autohtonă. Neam războinic, cu succese militare în prima jumătate a veacului I î.Hr., ei dispar la mijlocul acestui secol, odată cu unificarea triburilor dacice, retrăgându-se poate spre alte populații germanice.

Șefii militari care rezidează în dave provin din aristocrația geto-dacică (*tarabostes* — *pileati*). Ei dispun de forța de muncă a oamenilor de rând (*capillati* — *comati*) și, în măsura în care au existat, a sclavilor și o folosesc mai ales la construirea fortificațiilor.

Acestor șefi militari le-au aparținut obiectele prețioase, de aur și argint, tezaurele datate în secolele IV–III î.Hr. Coiful de aur de la Poiana Coțofenești (jud. Prahova), cel de argint aurit de la Peretu (jud. Teleorman), capătul de stindard din același tezaur, coiful de argint aurit de la Agighiol (jud. Tulcea) erau piese de paradă. Semnificația politico-militară a tezaurelor se împletește cu rostul lor cultic, mai ales dacă luăm în considerare narațiunile mitologice reprezentate pe aceste piese: imaginile unei divinități (?) feminine pe rhytonul de argint aurit de la Poroina Mare (jud. Mehedinți), scenele de sacrificiu reprezentate pe obrăzarele coifului de la Poiana Coțofenești, personajele cu rhytonuri și vulturi înfățișate pe coiful de la Agighiol ori pe coiful de aur de la Băiceni (jud. Iași). Tezaurele cuprind și alte obiecte de ceremonial (cnemide la Agighiol, aplici la Craiova, Băiceni, Agighiol și Peretu, brățara de aur de la Băiceni, diadema de aur de la Bunești — jud. Vaslui, pocalele de la Agighiol și Porțile de Fier).

Piese în discuție reflectă hibrida artă „traco-geto-scitică” a secolelor V–III, cu stilul său animalier orientalizant, cu influențe scitice și persane grefate pe prototipuri grecești. Ele sunt produsele unor ateliere grecești sau ale unor meșteri itineranți care lucrează la comanda aristocrației tribale traco-getice, conform gusturilor acesteia.

Potrivit celor mai complete izvoare referitoare la religia geto-dacilor (Herodot, IV, 94–96; Strabo, VII, 3, 5, 11; Lexiconul Suidas, s.v. Zalmoxis) enigmaticul Zalmoxis ar fi fost un get care a trăit în preajma lui Pythagoras, și-a însușit știința acestuia, a călătorit în Egipt, după care, întorcându-se la neamul lui, a devenit un reformator religios. Ar fi fost, inițial, preotul zeului suprem al dacilor (Gebeleizis sau Nebeleizis?) după care a fost el însuși zeificat ori s-a suprapus (confundat) marelui zeu. Doctrina sa, având asemănări cu doctrina pythagoreică, promitea inițiaților o postexistență fericită după moarte. Învățăturile și le-a întărit printr-un ritual katabasiac, cuprinzând ocultăția și epifania (M. Eliade), pe care l-a organizat într-o peșteră din muntele sfânt Kogaionon pentru a convinge aristocrația geto-dacică, din rândul căreia și-a recrutat primii adepți. Un sacrificiu uman asigura comunicarea periodică a adepților cu Zalmoxis.

Izvoarele literare sunt mai parcimonioase cu menționarea divinităților daco-getice, semn că le considerau, probabil, banale în comparație cu figura lui Zalmoxis și cu doctrina sa, al cărei punct nodal îl constituia știința dacilor de „a se face nemuritori”. Gebeleizis, o divinitate urano-solară, apare numai la Herodot (IV, 94). În alte surse mai sunt amintiți un zeu al războiului, căruia i se aduceau jertfe omenești (Iordanes, *Getica*, 41), zeița Hestia, cu care Zalmoxis ar fi intrat în legătură (Diodor, *Bibl. hist.*, I, 94, 2), deci ar fi intermediat între divinitate și oameni. Etimologia numelui Zalmoxis este neclară, iar caracterul chhtonian al „zeului” Zalmoxis este nesigur, chiar puțin probabil în ipoteza că acesta a devenit zeu principal. La fel de ipotetică este și identificarea posibilelor divinități masculine (de obicei un călăreț) sau feminine (ori a bestiariului fantastic, zoomorfizare a divinităților?) înfățișate pe toreutica secolelor V–III cu zeitățile daco-getice menționate în sursele scrise. Locurile de cult celebre, cu sanctuare monumentale, vor apărea abia în faza clasică a civilizației geto-dacice.

Dacă geții dobrogeni — precum am văzut — intră primii în atenția istoriei scrise, tot geții situați mai aproape de Dunăre vor intra primii în conflict cu statul macedonean. Înainte de campania din Orient, pentru a-și asigura spatele frontului, Alexandru Macedon s-a îndreptat, în anul 335, împotriva tribalilor. Cum geții îi sprijineau pe aceștia, Alexandru trece Dunărea cu

monoxilele pescărești luate de la băștinașii de pe malul fluviului. Macedonenii trec prin lanuri înalte de grâu, pun pe fugă „armata” geților — aproximată de Arrian (*Anabasis*, I, 3, 5–4,5) ca la 4 000 de călăreți și 10 000 de pedestrași — și cuceresc „un oraș” care „nu era bine întărit”. S-a presupus că fortificația cucerită și distrusă de Alexandru ar fi fost Zimnicea.

Câțiva ani mai târziu, în 326 î.Hr. (sau poate ceva mai devreme) generalul macedonean Zopyrion, la întoarcerea dintr-o campanie de-a lungul coastei septentrionale a Mării Negre, a fost ucis de geții din Bugeac, iar armata sa distrusă.

Relațiile dușmănoase dintre macedonenii și geții nord-dunăreni continuă. În Câmpia Muntenă, într-o neidentificată cetate Helis se constituie un centru de putere la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr., sub conducerea lui Dromichaïtes, care intră în conflict deschis cu diadohul Traciei, Lisimah. Vor fi contribuit la această situație atât ajutorul oferit de geți cetăților grecești răsculate împotriva lui Lisimah, cât și dificultățile pentru regele macedonean de a-și asigura linia Dunării ca frontieră. După mai multe ciocniri, în cursul cărora cade prizonier la geți chiar Agathocles, fiul lui Lisimah (prin 300 î.Hr.), o campanie împotriva lui Dromichaïtes este condusă de însuși diadohul Traciei (în 292 î.Hr.). Dincolo de anecdotică întâmplării — Lisimah este la rândul său înfrânt, făcut prizonier și apoi eliberat pentru păstrarea bunelor raporturi, nu înainte de a fi moralizat de „regele tracilor” Dromichaïtes (Diodor, *Bibl. hist.*, XXI, 11–12, 1–6), episodul demonstrează consolidarea uniunilor tribale geto-dacice.

În funcție de tipurile de monede daco-getice se conturează, începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr., patru zone distincte de emisie (centrul Munteniei; sudul Moldovei și nord-estul Munteniei; Oltenia; sudul Transilvaniei și Banatul). Acestea ar corespunde celor patru uniuni tribale geto-dacice mai însemnate.

Izvoarele literare au conservat puține nume de „basilei”, „regi”, șefi ai uniunilor tribale. Pe lângă amintiții Zalmodegikos și Rhemaxos, ceva mai târziu, pe la anul 200 î.Hr., este pomenit Oroles, în fruntea unui „regat” situat undeva prin răsăritul Transilvaniei și în vestul Moldovei, care luptă împotriva bastarnilor (Pompeius Trogus, XXXII, 3, 16). În sfârșit, același izvor consemnează un rege Rubobostes (după mijlocul secolului al II-lea), sub conducerea căruia puterea dacilor a sporit; acesta stăpânea undeva în Transilvania.

Dacia de la Burebista la Decebal. În decursul unui secol și jumătate, Roma își va întinde dominația în Peninsula Balcanică. O primă intervenție împotriva ilirilor are loc în 229 î.Hr.; mai apoi, statul macedonean va fi desființat, iar Macedonia și Grecia vor fi transformate, curând după mijlocul secolului al II-lea, în provincii romane.

Înaintarea spre Dunăre a fost întârziată de relațiile încordate cu bastarnii de neam germanic și scordiscii de neam celtic, de incursiunile acestora în Iliria și Macedonia. La atacurile împotriva provinciei Macedonia participă și triburile nord-danubiene ale geto-dacilor. Astfel, prin 109–106 î.Hr., proconsulul Macedoniei, M. Minucius Rufus, respinge invazia scordiscilor și a dacilor. Asemenea raiduri daco-getice la sudul Dunării se vor repeta, de-acum încolo, periodic, tensionând relațiile cu romanii.

Pe de altă parte, după lichidarea independenței Greciei (146 î.Hr.) atenția romanilor e atrasă de bogatele regate elenistice din Orient. Instaurarea puterii romane în Asia Mică se

izbește însă de afirmarea regatului Pontului, mai cu seamă sub domnia lui Mithridates al VI-lea Eupator (123–63 î.Hr.). El reușește să închege o coalitie antiromană în jurul Mării Negre, din care nu lipsesc cetățile Histria, Callatis și Tomis.

La sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului I î.Hr. se petrec importante evenimente în Dacia. Getul Burebista „ajungând în fruntea neamului său” reușește în câțiva ani să făurească un stat puternic (ἀρχή), „prin exerciții, abținerea de la vin și ascultarea de porunci” (Strabo, VII, 3, 11). În impunerea autorității sale și a unor reforme, Burebista are concursul lui Deceneu, el însuși un reformator religios, care „vine la Burebista” în anul 82. Sprijinul este reciproc; Deceneu ajunge mare preot, Burebista dându-i „o putere aproape regală” (Iordanes, *Getica*, 67).

Felul în care autoritatea lui Burebista (la început un șef de uniune tribală) s-a extins asupra triburilor și uniunilor tribale geto-dacice rămâne necunoscut. Prin mijloace pașnice ori pe calea armelor, el reușește să aducă sub ascultarea sa neamul geto-dac, într-o acțiune de unificare. Dispariția emisiunilor monetare locale ar fi un semn al supunerii șefilor de uniuni tribale, a regilor locali, autorității lui Burebista. Acesta ajunge să posede o armată puternică, Strabo (VII, 3, 13) apreciind-o, exagerat, la 200 000 de soldați. Ca reședință a lui Burebista s-a propus cetățuia de la Costești (jud. Hunedoara), în timp ce Sarmizegetusa reprezenta deja centrul religios — muntele sfânt al dacilor (Kogaionon). Apariția lui Burebista și a centrului de putere din sud-vestul Transilvaniei reflectă modificarea balanței în favoarea dacilor din această zonă, după ce geții din Muntenia și, în general, din zonele extracarpătice deținuseră supremația în secolul anterior.

Pentru a obține prăzi bogate, dar și pentru a tempera acțiunile ofensive romane, urmând o mai veche politică, Burebista „trece plin de îndrăzneală Dunărea... jefuind Tracia — până în Macedonia și Illiria” (Strabo, VII, 3, 11). Probabil că în urma unui asemenea atac, geții și scordiscii în retragere spre Dunăre sunt urmăriți de proconsulul Macedoniei, C. Scribonius Curio, în anul 74: „Curio a înaintat până în Dacia, însă s-a înspăimântat de bezna pădurilor de acolo” (Florus, I, 39, 6), ceea ce este interpretat de istorici ca atingerea Dunării în dreptul Banatului.

Curând după acest episod, armatele romane își fac apariția la celălalt flanc al Daciei, în Dobrogea. În timpul celui de-al treilea război împotriva lui Mithridates, prin anii 72–71, M. Terentius Varro Lucullus, guvernatorul Macedoniei, îi înfrânge pe bessii și pe moesi și cucerește cetățile vest-pontice, unde romanii se instalează, deocamdată, temporar. Dar guvernatorul Macedoniei C. Antonius Hybrida va fi înfrânt, în 61 î.Hr., lângă Histria, în urma unei revolte a cetăților grecești, care au apelat la sprijinul bastarnilor (Dio Cassius, XXXVIII, 10, 3). Este posibil ca Burebista să nu fi fost străin de această revoltă și de gonirea lui Hybrida din Dobrogea: cetatea Dionysopolis (azi Balcic, Bulgaria) — unde iernase în 62/61 î.Hr. Hybrida și produsese atâta nemulțumire — stabilise mai demult relații cu daco-geții, prin intermediul unui cetățean al său, Acornion, trimis în solie la Argedava (centru dacic neidentificat).

Oricum, situația din Dobrogea i se va fi părut lui Burebista, pentru moment, nepericuloasă. De aceea, prin anul 60 î.Hr. Burebista își îndreaptă forțele împotriva celților din nord-vestul Daciei; îi înfrânge pe boiții conduși de Critasiros și pe taurisci (Strabo, VII, 3, 11). După înfrângere, resturile acestor triburi se îndreaptă spre vest, până în Noricum (tauriscii) și chiar în Gallia (boiții). Cam în aceeași perioadă, renunțând la alianța cu scordiscii situați între Morava și Drina, Burebista îi atacă și îi „pustiește”, după spusele aceluiași Strabo. În felul acesta

Burebista își întinde stăpânirea spre vest și nord-vest până la Dunărea Mijlocie și în Moravia; prezența dacilor se semnalează și în Banatul sârbesc. Dacii ocupă oppida celtice, de pildă fortificațiile de la Zemplin (Slovacia) sau Židovar (Serbia). Ceramică dacică tipică se găsește în sud-vestul Slovaciei (Bratislava, Devin), pe Dunărea pannonică (Budapesta, Tabán-Gellérthegey) sau lângă vărsarea Savei în Dunăre (Gomolava) etc.

Abia după rezolvarea situației din vest, Burebista se îndreaptă spre Pontul Euxin. Începând cu anul 55 î.Hr., Burebista cucerește toate cetățile grecești vest-pontice: Olbia (la gura Bugului), Tyras (la vărsarea Nistrului), Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Mesembria și Apollonia. În cazul Olbiei și al Mesembriei, înstăpânirea lui Burebista se face violent; documentația de care dispunem e neconcludentă pentru a afla cum s-au petrecut lucrurile în celelalte cazuri. Astfel, „hotarele” Daciei lui Burebista s-au extins spre răsărit, atingând litoralul vestic al Mării Negre, de la gurile Bugului și până în lungul coastei tracice, iar spre miazăzi au ajuns la Balcani. În decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion, Burebista e numit „cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Tracia”, care stăpânea „tot teritoriul de dincoace de fluviu și de dincolo.” În acest mare spațiu ajuns sub autoritatea lui Burebista se aflau — pentru prima dată unificate sub o conducere unică — triburile geto-dacice, dar și traci, greci, celți etc.

Conducerea unei armate considerabile, organizarea unui sistem de fortificații (aproape 80 de cetăți și puncte întărite), impunerea unor măsuri economice într-un întins și variat teritoriu presupun existența unor mijloace adecvate de administrare și supraveghere în formațiunea politică înjghebată de Burebista. Aceasta a depășit în mod evident nivelul unei uniuni de triburi, prezentând atribute de „stat”, cu unele apropieri de monarhiile elenistice.

În anul 48 î.Hr., la Roma a izbucnit războiul civil. Într-un moment când balanța înclina spre Pompei, prin intermediul aceluiși Acornion din Dionysopolis, Burebista își oferă sprijinul, probabil în schimbul recunoașterii de către Pompei a posesiunilor sale pontice. Întâlnindu-l pe Pompei lângă Heraclea Lyncestis, în Macedonia, Acornion — după cum se arată în inscripția dionysopolitană — „a îndeplinit cu bine însărcinările primite de la rege, câștigând pentru acesta bunăvoința romanilor”. Câștigând de fapt bunăvoința lui Pompei, Burebista și-a atras dușmănia lui Caesar, învingătorul din războiul cu Pompei. Numai asasinarea lui Caesar în anul 44 î.Hr. a împiedicat o campanie de pedepsire a dacilor. Cam în aceeași vreme, Burebista este ucis într-o răscoală, iar construcția lui politică se dezmembrează în patru părți; sub Augustus vor fi cinci formațiuni politice moștenitoare ale regatului lui Burebista (Strabo, VII, 3, 11).

Dispariția lui Burebista și destrămarea „imperului” său au înlesnit înaintarea romană la Dunărea de Jos. Proconsulul Macedoniei M. Licinius Crassus întreprinde mai multe expediții, prin anii 29–28 î.Hr., la sudul Dunării și în Dobrogea; mai întâi a respins un atac al dacilor și bastarnilor, care trecuseră Dunărea, ajungând până în Tracia. Nu este exclus ca acești daci să fi fost conduși de regele Cotiso. Crassus își găsește un aliat în basileul geților Rholes. În curând Rholes este atacat de alt șef get, Dapyx; Crassus își ajută aliatul și Dapyx este ucis. Ulterior el atacă cetatea Genucla, unde stăpânea basileul get Zyraxes. Aceste episoade (Dio Cassius, LI, 23, 2 – 26, 5) s-au petrecut în Dobrogea. După acțiunea lui Crassus s-a încheiat un tratat de alianță (*foedus*) între Roma și Callatis.

Un rege al geților, Dicomes, contemporan cu aceste evenimente sau puțin anterior, făgăduiește ajutor lui Marcus Antonius împotriva lui Octavian.

Ciocnirile dintre diferitele mici „regate” geto-dacice și romani continuă, provocate, de regulă, de atacurile dacice împotriva teritoriilor romane (invazii în Pannonia, între anii 16 și 11 î.Hr., urmate de expediția de pedepsire condusă de Marcus Vinicius; atacarea în repetate rânduri a zonelor din sudul Dunării, viitoarea provincie Moesia, în primii ani ai erei noastre, când dacii sunt alungați la nordul fluviului de Cn. Cornelius Lentulus; atacarea de către geți (din Moldova?) a unor cetăți dobrogene etc.). Acum Dobrogea este din nou sub stăpânirea regilor odrizi, regi clientelari ai statului roman. Cetățile grecești erau dinainte aliate ale Romei; în anul 9 d.Hr. Ovidiu, care era exilat la Tomis de un an, afirmă că litoralul intrase de curând sub jurisdicția romană (*Tristia*, II, 198–200).

Pentru slăbirea forței ofensive a dacilor și pentru crearea unui „spațiu de siguranță”, dar și din rațiuni economico-fiscale, romanii procedează la strămutări masive de populație în sudul Dunării: Aelius Catus mută 50 000 de geți din Câmpia Munteniei, iar mai târziu, în timpul împăratului Nero, guvernatorul Mosiei Tib. Plautius Silvanus Aelianus mută în imperiu 100 000 de „transdanubieni”. Cu toate acestea, dacii — „un neam care nu era niciodată de bună credință” (Tacitus, *Hist.*, III, 46, 2) — atacă din nou Moesia în anul 69, profitând de războiul civil pentru tronul Romei.

Aceste episoade ale relațiilor dușmănoase dintre daco-geți și romani aduc la lumină — inegal și discontinuu — diferite mici „regate” daco-getice, în frunte cu basileii lor, urmașe ale „imperului” lui Burebista, situate destul de imprecis prin Banat, Muntenia, Moldova ori Dobrogea.

În Transilvania, centrul de putere din zona Munților Orăștiei se menține și după dispariția lui Burebista. Sarmizegetusa devine acum „capitala” în care au rezidat, în ordine, Deceneu (devenit și rege), Comosicus, apoi Coryllus sau Scorilo (cu o domnie de 40 de ani) și Duras. Cum acesta din urmă domnea în timpul lui Domițian este posibil ca șirul regilor de la Sarmizegetusa (Iordanes, *Getica*, 73–74; Dio Cassius, LXVII, 6, 1) să nu fie cunoscut în întregime.

Ostilitățile cu romanii reîncep cu violență în iarna anului 85/86, când atacului dacic îi cade victimă însuși guvernatorul Moesiei, C. Oppius Sabinus (Iordanes, *Getica*, 76). Împăratul Domițian vine la Dunăre; invadatorii sunt respinși peste fluviu, iar Moesia este reorganizată, prin divizarea în două provincii. În fața pregătirilor de război ale romanilor, Duras cedează tronul Daciei lui Diurpaneus-Decebal, probabil nepotul său de frate. În fruntea armatei romane, care trece Dunărea pe un pod de vase, se afla prefectul pretoriului Cornelius Fuscus. În primăvara anului 87, armatele romane suferă o înfrângere gravă, însuși Fuscus pierind în luptă (Dio Cassius, LXVII, 6, 5; Iordanes, *Getica*, 76–78). Probabil că după această victorie regele Diurpaneus își ia supranumele „Decebalus” („a onora pe cel mare, puternic”?). În anul următor se organizează o nouă expediție împotriva dacilor, sub conducerea lui Tettius Iulianus. Bătălia decisivă se dă la Tapae (Porțile de Fier ale Transilvaniei). Victoria romanilor n-a putut fi fructificată deoarece Domițian suferă înfrângeri pe alte fronturi. În final, în anul 89, se încheie o pace, cerută mai înainte de Decebal și pe care acum o dorea și Domițian. În urma tratatelor, unde Decebal e reprezentat de Diegis (probabil fratele său), se ajunge la un compromis: Dacia

devenea regat clientelar, garantându-se astfel liniștea la frontiera imperiului; în schimb, Decebal câpăta de la romani subsidii și tehnicieni (Dio Cassius, LXVII, 7, 4).

Pentru un deceniu relațiile dintre regatul dac și Roma s-au stabilizat. Decebal a utilizat cu folos mijloacele financiare și meșterii trimiși de romani, în primul rând pentru consolidarea sistemului de fortificații.

Regatul lui Decebal este, fără îndoială, de mai mică întindere decât acela al lui Burebista. După amplasarea fortificațiilor care funcționau în vremea lui Decebal rezultă că sub autoritatea acestuia se aflau Transilvania, zonele nord-vestice până la Tisa superioară, Banatul, Moldova până la Siret, Oltenia și o parte a Munteniei. Este posibil ca în timpul său să continue procesul de reunificare a dacilor sub autoritatea regilor de la Sarmizegetusa. Pericolul roman și poate chiar victoriile răsunătoare obținute în fața inamicului în 86–87, contribuiau la refacerea unității pierdute timp de un secol. Decebal este ajutat de Vezinas, vice-rege (Dio Cassius, LXVII, 10, 1); avea un sfat și o cancelarie, avea posibilitatea să trimită soli; în fruntea cetăților se aflau comandanți militari, în timp ce lucrările agricole erau supravegheate de trimiși ai regelui (Criton, *Geticele*, 5).

Traian, curând după urcarea pe tron, nemaifiind de acord cu plata subsidiilor către daci, le suprimă; prin pregătirile de război – concentrările de trupe în Moesia Superior (o armată de 100 000 de oameni) – deveneau tot mai evidente planurile sale de cucerire a Daciei, motivate politic, militar și economic; pe de altă parte, „puterea și îngâmfarea dacilor sporiseră neîncetat” (Dio Cassius, LXVIII, 6, 1).

La 25 martie 101, Traian pleacă din Roma spre Dacia. Începea confruntarea decisivă între Imperiul Roman și regatul dac; evenimentele se pot reconstitui mai ales din istoriile lui Dio Cassius (LXVIII, 6–14). Trupele romane trec Dunărea pe un pod de vase, traversează Banatul și îi înfrâng pe daci ce încercau să le oprească (din nou) la Tapae. În timpul iernii care urmează, Decebal întreprinde, fără succes, un atac de diversiune în Moesia. În 102, înaintarea romană spre Sarmizegetusa continuă din mai multe direcții, sub comanda lui Traian și a altor generali încercați, inclusiv a guvernatorului Moesiei Inferior, Laberius Maximus, care în una din cetățile ocupate o capturează pe sora lui Decebal. Decebal cere pace și o obține: ambii beligeranți o înțelegeau doar ca pe un răgaz. Prin pacea din 102, Decebal trebuia să înapoieze armele și mașinile de război primite de la romani, să predea dezertorii romani și, ceea ce era mai grav, să renunțe la teritoriile dacice cucerite deja de romani și să-și dărâme fortificațiile. Trupe romane de ocupație sunt lăsate chiar în capitala regatului dac.

Cei doi ani de pace sunt destinați, în realitate, de ambele tabere, pregătirilor pentru război: Traian construiește podul peste Dunăre de la Drobeta, Decebal nu respectă prevederile referitoare la fortificații (decât probabil, într-o primă etapă, când era supravegheat îndeaproape) și încearcă organizarea unui vast front antiroman (prin soli trimiși la vecini, dar și mai departe, la regele parților, Pacorus al II-lea).

Nerespectarea păcii, reală, declanșează al doilea război. Traian părăsește Roma la 4 iunie 105. De data aceasta, o parte din daci trec de partea romanilor, iar apelurile către aliați rămân fără rezultat. Lui Decebal nu-i reușiseră nici încercarea de a-l asasina pe Traian în Moesia, nici eventualul șantaj prin capturarea generalului Longinus. După o eroică rezistență, ilustrată de

Columna lui Traian din Roma, Sarmizegetusa cade în mâinile romanilor. Decebal reușește să fugă — poate cu gândul de a organiza o nouă acțiune militară — dar, pe punctul de a fi capturat de romani, se sinucide. Războiul s-a purtat și în zonele mai îndepărtate, fiind distruse fortificațiile din nordul Moldovei și de pe Tisa superioară.

Până în vara anului 106, Dacia este definitiv înfrântă. Prăzile fabuloase, inclusiv tezaurul regal dacic descoperit de romani, laolaltă cu convoaiele de prizonieri, iau drumul Romei. În același timp, prin strămutările de daci din zona montană în teritorii mai ușor de supravegheat începea să acționeze ordinea romană instalată în noua provincie a imperiului — Dacia lui Traian.

Istoria politică uimitoare a dacilor (care, în două secole, de la nivelul de uniuni tribale barbare puse pe prădăciuni în sudul mai bogat, au ajuns să constituie o forță organizată, considerabilă, un adversar lichidat cu mari eforturi de cel mai puternic imperiu al antichității) s-a „alimentat” în etapa finală a epocii Latene dintr-o remarcabilă și originală dezvoltare a societății și economiei.

Marilor așezări semnalate încă din epoca precedentă li se adaugă altele, în primul rând Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului, jud. Hunedoara), care se apropie, în secolul I d.Hr., de aspectul unui oraș, cuprinzând două cartiere civile, cetatea, zona sacră. În „capitala” Daciei existau drumuri pietruite, instalații de captare și aducțiune a apei, canalizare. Alte *davae* remarcabile se aflau pe Siret, la Brad (jud. Neamț) — probabil Zargidava, Răcățău (jud. Bacău) — probabil Tamasidava, apoi la Cârломănești (jud. Buzău), Crăsani (jud. Ialomița), Sprâncenata (jud. Olt), Buridava (Ocnița, jud. Vâlcea) etc.

Locuințele dacilor au evoluat de la cele parțial adâncite în pământ până la acelea de suprafață, construite din lemn, piatră, uneori acoperite cu țigle de tip elenistic. Unele ajung la planuri complexe, cu încăperi poligonale, cu etaj, în câteva cazuri locuințele devin „palatele” șefilor din *davae*.

Arhitectura militară este una din cele mai remarcabile creații ale dacilor, impulsionată odată cu ascensiunea lui Burebista. Se cunosc așezări fortificate (aglomerări de construcții civile și religioase), apoi cetăți cu pregnant caracter militar, cu „garnizoane” permanente și, în sfârșit, fortificații liniare, de baraj. Pe lângă elementele tradiționale de fortificație (val de pământ cu palisadă, șanț) apare zidul cu două paramente din piatră fasonată, fără mortar (cu umplutură între ele), unde se simte influența elenistică datorată, poate, participării efective a tehnicienilor greci la realizarea cetăților, în vremea lui Burebista. Sistemul defensiv al Daciei se baza pe aproape 80 de fortificații construite și refăcute în mai puțin de două sute de ani.

Creșterea demografică, ilustrată de sporirea numărului de așezări, a determinat mărirea suprafețelor cultivate și perfecționarea tehnicii agricole. Se cultivau cereale (grâu, mei, secară, orz), plante textile, plante furajere. În pofida „abținerii de la vin” pe care le-o cerea Burebista (Strabo, VII, 3, 11) probabil că dacii au practicat în continuare viticultura.

Produsele agricole și animaliere, alături de sare și lemn, constituiau baza exportului dacic; se importau vase de bronz și sticlă, podoabe, unelte etc. Cam pe la începutul domniei lui Burebista încetează emisiunile de monede dacice; de acum înainte, dacii vor copia denarul roman. Ștanțe monetare romane s-au descoperit la Tilișca (jud. Sibiu), la Sarmizegetusa (într-un atelier monetar dezgropat în 1987) etc.

Dacii exploatau zăcămintele de fier, aur, argint, aramă, plumb și, probabil, cositor și mercur. Reducerea minereului se petrecea în apropierea locurilor de exploatare. Dintre atelierele care confecționau obiecte de fier, o mențiune aparte merită acelea de la Sarmizegetusa. Prin cantitatea fierului brut și a celui prelucrat descoperit acolo, capitala regatului dac este, la sfârșitul secolului I d.Hr., unul din cele mai importante centre metalurgice din afara Imperiului Roman. Bogăția în fier a Sarmizegetusei, ieșită din comun pentru epocă, amintește de locul Transilvaniei în Europa în privința depozitelor de bronzuri de la începutul Hallstattului. Prelucrarea fierului se făcea prin martelare. Meșteșugul atinsese cote cu totul remarcabile, mai ales în privința tratamentelor termice, prin care se obțineau „oțeluri” de foarte mare duritate.

La Sarmizegetusa a funcționat, se pare, la sfârșitul secolului I d.Hr., și un atelier de sticlărie.

Se exploata, de asemenea, piatra — calcar la Călan (jud. Hunedoara) și lângă Cricău (jud. Alba), andezit lângă Deva (la Uroiș și „Bejan”), tuf vulcanic în Carpații Orientali etc. Descoperiri recente atestă folosirea foilor de mică (extrasă în Carpații Meridionali) la ferestrele unor locuințe din Sarmizegetusa.

Erau probabil exploatate salinile de la Turda, Ocna Dejului, Ocna Mureșului, în Maramureș (la Costiui), în Oltenia (Ocnele Mari, jud. Vâlcea). La Valea Florilor (jud. Cluj) s-au descoperit chiar diverse unelte de lemn într-un puț amenajat pentru extragerea sării.

Cantitățile de lemn exploatate au fost, ca și în cazul pietrei, impresionante, pe măsura masivei întrebuițări a lemnului, ceea ce a adus civilizației dacice — înainte de a se cunoaște arheologic marea cantitate de piese de fier — apelativul de „cultură a lemnului” (V. Pârvan). Produsele din lemn s-au păstrat arareori: cisterna de la Sarmizegetusa, săpată în stâncă (10 x 7 m), era placată cu scânduri de lariță.

Olăritul este un meșteșug specializat; pe lângă forme de vase care continuă să se lucreze cu mâna, majoritatea tipurilor de vase se lucrează la roată; culorile sunt diferite, de la galben la negru, în funcție de felul arderii. Cu timpul, influențele elenistice în formele ceramicii, mai evidente în secolul al II-lea î.Hr., cedează locul influențelor romane, atât în forme, cât și în arderea oxidantă. Din lut se confecționau, mai rar, cărămizi, țigle și tuburi pentru aducțiunea apei. O categorie specială o constituie vasele de lut cu pictură pe angobă. Cel mai interesant centru de producere a ceramicii pictate va fi Sarmizegetusa, în secolul I d.Hr.; decorul este geometric sau figurativ, fito și zoomorf. După ce, începând cu mijlocul secolului al III-lea î.Hr., dispăruseră imaginile zoomorfe în arta geto-dacică, în secolul I î.Hr. acestea reapar, dar reprezentările fantastice (animalele fabuloase) sunt rare; la fel de rare sunt și imaginile antropomorfe (absente total în ceramica pictată). Fluxul influențelor artistice orientale a slăbit în favoarea influențelor elenistice și romane. Numai o parte din motivistica artei animaliere prezentă pe obiectele de prestigiu și însemnele sociale din tezaurele secolelor V–IV î.Hr. este preluată de ceramica pictată.

Arta argintului se vedește mai cu seamă în bijuterii (podoabele din aur sunt extrem de rare). Dispar obiectele specifice tezaurelor din secolele V–IV î.Hr. și se creează acum fibule, colane, lanțuri ornamentale, brățări simple și spiralate, terminate uneori cu protome de animale (în special șerpi), aplici; din argint se confecționau și vase (un depozit de 15 vase de argint din secolul I î.Hr. s-a descoperit la Sâncrăieni – jud. Harghita). De regulă, podoabele de argint sau vasele se găsesc sub formă de tezaure – peste 100 de asemenea descoperiri sunt datate în intervalul secolelor II î.Hr.–I d.Hr. Atelierele de orfevrărie sunt semnalate la Sarmizegetusa, Pecica, Tășad (jud. Bihor).

În decorul acestor podoabe, geometrismul autohton se împletește cu modele de certă inspirație grecească. O mențiune aparte merită reprezentările antropomorfe: figurile feminine de pe falerele de argint aurit de la Herăstrău (București), de pe fibulele de argint de la Coada Malului (jud. Prahova) și Bălănești (jud. Olt), a căror semnificație e dificil de stabilit. O divinitate feminină, uneori înaripată, apare pe trei falere din tezaurul de la Lupu (jud. Alba). În același tezaur, databil în secolul I î.Hr., două falere înfățișează un călăreț, iar alte două falere înfățișează vulturi în luptă cu șerpi. O figură bărbătească în picioare este redată pe o placă de argint de la Săliștea (jud. Hunedoara), iar un călăreț (Cavalerul Trac?), e reprezentat și pe o faleră de argint la Surcea (jud. Covasna), ca și pe o foarte curioasă plăcuță de bronz de la Polovragi (jud. Gorj). Asemenea descoperiri – care au infirmat teza aniconismului artei geto-dacice – sunt cu atât mai prețioase cu cât sculptura în piatră este aproape necunoscută la daci până la finele civilizației lor.

Schimbările din arta toreuticii sesizabile în epoca regatului dac nu sunt singulare; și în alte domenii ale vieții spirituale se constată, de prin secolul al II-lea î.Hr. și mai cu seamă în secolele I î.Hr.–I d.Hr., mutații majore, fără a cunoaște astăzi satisfăcător ce anume a generat aceste fenomene.

Oricum, din vremea lui Herodot și până la înălțarea monumentalelor sanctuare din secolele I î.Hr.–I d.Hr. se pare că au intervenit modificări notabile în religia dacilor, fiindcă aceste construcții de cult par pendinte mai degrabă de o religie urano-solară, decât de ceea ce ar sugera locuința subpământeană a lui Zalmoxis descrisă de Herodot.

Pe două din terasele amenajate artificial la Sarmizegetusa s-au înălțat 10 construcții bănuite a fi sanctuare. Opt din acestea sunt rectangulare, constând din aliniamente de tamburi (baze pentru coloane din lemn ori piatră) sau stâlpi, într-un număr multiplu al cifrei șase. Spațiul sacru al fiecărui „templu” era delimitat de pilaștri de piatră. Cel mai mare sanctuar patrulater de la Sarmizegetusa avea 60 de coloane de andezit, ocupând o suprafață de 37,5 x 31,5 m. El a rămas, se pare, neterminat. În general, sanctuarele din piatră de calcar sunt mai timpurii: andezitul s-a folosit numai în timpul lui Decebal. Două sanctuare circulare erau, de asemenea, delimitate prin blocuri și stâlpi de andezit. Cel mare avea diametrul de aproape 30 m; în interior se mai găsea un cerc din stâlpi de lemn, care înconjura la rândul său încă o dispunere de stâlpi de lemn în formă de absidă. Lângă aceste sanctuare se afla și un altar (?) rotund de piatră, cu diametrul de aproape 7 m: în jurul unui disc central erau dispuse lespezi în formă de raze („Soarele de andezit”). Sanctuarele au fost distruse de romani; practicarea sacrificiilor umane (trimiterea periodică a solului la Zalmoxis), precum și

specificitatea religiei celor care „știau să se facă nemuritori” — ceea ce le insufla curajul în luptă — susținut de preoțimea dacică, ar explica aversiunea romanilor — cu foarte puține analogii, în istoria lor — față de aceste locuri de cult, față de preoțime, într-un cuvânt — față de religia dacilor.

Dacă mulțimea templelor de la Sarmizegetusa conferă celui loc calitatea de „Munte Sfânt” al dacilor, trebuie să menționăm că sanctuare aparținând celor două tipuri descrise s-au descoperit și în alte 19 așezări, în total 23 sanctuare de tipul aliniamentelor și șapte sanctuare circulare: la Costești, Blidaru, Piatra Roșie, Fețele Albe (toate în zona Sarmizegetusei), dar și mai departe, la Bănița (jud. Hunedoara), Piatra Craivii, Bâta Doamnei, Barboși-Galați, Ziridava, Racoș (jud. Brașov), Dolinean (raionul Hotin, Ucraina) etc. O altă categorie de „temple”, mai apropiate planimetric de tipul clasic, cu naos și *cella* absidată, se găsea la Popești, Brad, Cetățeni, Cârlomanești etc. De altfel, spații absidate se află, cum am văzut, și în interiorul marelui sanctuar circular de la Sarmizegetusa, ca și în alte locuri (la Piatra Roșie, în interiorul sanctuarului circular de la Racoș etc.).

La jumătate de mileniu după Zalmoxis, un al doilea reformator religios, Deceneu, a impus, probabil, având și sprijinul regelui, schimbări în credințele și practicile religioase ale dacilor. Deceneu avea puterea de a impune reforme moral-religioase, ceea ce îl făcea pe Strabo (VII, 3, 11) să reitereze în persoana lui Deceneu situații puse pe seama lui Zalmoxis: și marele preot al lui Burebista călătorise în Egipt și ajunge să fie considerat zeu. Nu este exclus ca Deceneu să „legifereze” elemente apărute mai demult. Dacă absența mormintelor dacice în această perioadă este de explicat prin prisma modificărilor în credință (ceea ce conduce spre noi moduri de „tratare” a defuncțiilor), trebuie menționat că fenomenul începuse cu vreun secol înaintea lui Deceneu. Abia după cucerirea romană — deci după dispariția autorității religioase centrale — reapar practicile funerare normale, atât la dacii din provincia Dacia, cât și la dacii din afara acestei provincii.

O minoritate foarte firavă a societății dacice (preoțimea, funcționarii cancelariei regale, constructorii, șefii de ateliere) cunoștea scrierea. La relatările lui Dio Cassius în această privință (LXVII, 7, 3; LXVIII, 8, 1) se adaugă scurtele texte cu litere grecești și latinești pe ceramică, la Buridava („Basileul Thiamarcos a făcut vasul” — în grecește), la Sarmizegetusa („Decebalus per Scorilo”) etc., sau grupurile de litere incizate pe blocurile de piatră de la construcțiile din Sarmizegetusa (probabil cu rol de marcaj pentru constructori).

Relatările lui Iordanes (*Getica*, 69–70) despre îndeletnicirile filosofice și științifice ale unor daci sunt confirmate, parțial, și de alte surse. Numele dacic al unor plante de leac sunt consemnate în secolul I d.Hr. de Dioscoride și reluate mai târziu de Pseudo-Apuleius. Cunoștințele medicale se vădesc, în afara acestei botanici farmaceutice, în instrumentele chirurgicale descoperite, în folosirea apelor termale. Preocupările de matematică și astronomie se reflectă — probabil — în orientarea sanctuarelor, în eventuala funcție de cadran solar atribuită altarului discoidal de la Sarmizegetusa.

Această civilizație făurită de cei care erau „aproape egali grecilor” (Iordanes, *Getica*, 40) este oprită brusc din dezvoltarea sa firească de cucerirea romană.

Dacia Felix

În mai puțin de 40 de ani (din timpul domniei lui Vespasian până la 106) Imperiul Roman reușește, printr-o politică decisă, să înglobeze o bună parte a ținuturilor locuite de daco-geți. Unele teritorii vor intra treptat în componența provinciei Moesia (înființată în anul 15 d.Hr.), apoi (după anul 86 d.Hr.) în provincia Moesia Inferior. Altele vor forma, în anul 106, o nouă provincie romană – Dacia. Aceste regiuni vor aparține Imperiului Roman (sau Imperiului Bizantin) răstimpuri diferite: Dobrogea – șase secole; o fâșie din sudul Olteniei și al Banatului – vreo patru secole și jumătate, restul Olteniei, al Banatului și Transilvania – 16 decenii și jumătate, în timp ce sudul Moldovei, Muntenia și – poate – vestul Banatului abia ceva mai mult de un deceniu. Asemenea diferențe nu au rămas fără urmări sensibile în gradul de penetrație al civilizației și culturii romane în regiunile respective.

La durata diferită a apartenenței la imperiu se adaugă și unele particularități din evoluția anterioară care lasă amprente în perioada romană. Este cazul mai cu seamă al Dobrogei, unde litoralul colonizat de greci aparținea lumii clasice de vreo șapte secole și unde contactele cu lumea elenistică și cu statul roman fuseseră mult mai intense. Cu toate acestea, până spre sfârșitul veacului al III-lea, un destin asemănător în trăsăturile sale esențiale leagă diferitele regiuni carpato-danubiene. Civilizația epocii Principatului se răspândește din Dobrogea până în Transilvania, unificatoare și nivelatoare, trecând peste granițele provinciale, aducând și aici, ca pretutindeni în Imperiul Roman, impresia „uniformității sale copleșitoare” (F. Lot).

Împingând granițele Moesiei de-a lungul ultimului segment al Dunării inferioare, prin încorporarea Dobrogei, imperiul își desăvârșea o frontieră naturală. Dimpotrivă, prin crearea provinciei Dacia, aceeași graniță naturală era depășită extrem de mult, cum nu s-a întâmplat pe Rin sau pe Dunărea superioară (o provincie Marcomania a rămas un proiect!). Nici o provincie europeană a imperiului nu a avut o frontieră atât de lungă cu lumea barbară, ceea ce explică unele particularități ale Daciei romane, în primul rând importanța elementului militar. Ca ultimă cucerire de durată și apoi cea dintâi abandonată, a fost oare crearea provinciei nord-dunărene o „aventură dacică”? Prin înglobarea Daciei se rezolva radical un conflict îndelungat, iar aurul din Carpații Occidentali nu era o bogăție de neglijat pentru imperiu.

Dacă timpul istoric este discontinuu și inegal, dacă există epoci de excepție, „culmi ale trecutului” (K. Jaspers), atunci perioada romană în Dobrogea și în Dacia a fost o asemenea vreme de prefaceri cu totul deosebite, un moment-cheie în dezvoltarea acestor regiuni. Prin implantarea unei civilizații și culturi superioare, prin maxima deschidere spre universalitate, prin sinteza etnică realizată, prin sămânța roditoare a limbii latine, epoca romană a avut cele mai însemnate consecințe pentru evoluția istorică ulterioară.

Provinciile Moesia Inferior (Dobrogea), Dacia și Imperiul Roman. Sub control roman încă din vremea când guvernatorul Macedoniei M. Licinius Crassus pătrunsese profund în Dobrogea (29–28 î.Hr.), teritoriul dintre Dunăre și Mare va fi anexat după aproximativ un secol. În 46 d.Hr., când Tracia devine provincie romană, Dobrogea își păstrează organizarea tipic preprovincială într-o *praefectura*. Primele trupe auxiliare romane se instalează durabil în

Dobrogea sub Vespasian, fapt care, coroborat cu unele știri literare (Iordanes, *Getica*, XIII, 76; Suetoniu, *Vespasianus*, VIII, 4) ar indica anexarea Dobrogea, abia acum, la Moesia. După 86, când Moesia este împărțită, Dobrogea va face parte din provincia imperială Moesia Inferior, care se întindea din Balcani la Dunăre și Marea Neagră, iar în vest se învecina (pe râul Țibrița, în Bulgaria) cu Moesia Superior.

La începutul veacului al II-lea, datorită războaielor daco-romane, unele orașe dobrogene au suferit distrugeri. În legătură cu aceleași evenimente, legiunea a V-a Macedonica a fost mutată de la Oescus (azi Ghighen, Bulgaria) în Dobrogea, la Troesmis (azi Igliza, jud. Tulcea).

Prin pacea din anul 102, în urma primului război dintre Traian și Decebal, alte teritorii locuite de daco-geți intră în posesia Romei: Muntenia, sudul Moldovei, poate și estul Olteniei și sud-estul Transilvaniei vor fi anexate aceleași Moesia Inferior, din care vor face parte până la sfârșitul domniei lui Traian.

Probabil tot în anul 102 Banatul, vestul Olteniei și sudul Transilvaniei constituiau un district militar roman, sub conducerea lui Longinus, aflat în fruntea trupelor de ocupație. Capturarea lui Longinus de către Decebal și evenimentele celui de-al doilea război au oprit, temporar, această evoluție.

În vara anului 106 războiul era încheiat, iar regatul lui Decebal își înceta existența. În felul acesta, după ce înglobase Dobrogea, Imperiul Roman se întindea acum și în Muntenia, sudul Moldovei, Oltenia, Banat și Transilvania. De asemenea, o prezență militară romană sigură sub Traian e semnalată în sudul Basarabiei, de la Orlovka (în raionul Ismail, Ucraina) până la Tyras, vechea colonie milesiană de la gurile Nistrului (azi Bjelgorod Dnestrovskij, Ucraina).

Vestul Olteniei, Banatul și cea mai mare parte a Transilvaniei vor forma, în anul 106, provincia Dacia. Celelalte teritorii nord-dunărene cucerite — Crișana, Maramureș, nordul și centrul Moldovei — nu vor fi înglobate Imperiului Roman, rămânând dacilor.

Dacia a fost organizată de Traian ca provincie imperială, condusă de un delegat al împăratului — *legatus Augusti pro praetore*. Acesta era membru al ordinului senatorial și, înainte de a primi guvernatorul Daciei, trebuia să fi îndeplinit cea mai înaltă magistratură la Roma, să fi fost consul. Cel dintâi guvernator al Daciei al cărui nume îl cunoaștem pare a fi Iulius Sabinus, de prin anii 106–107 până prin 109, dacă îl excludem pe Longinus și acțiunea sa de a organiza o „provincie” Dacia *avant la lettre*.

Împărțirea, după 106, a teritoriilor nord-dunărene cucerite între Moesia Inferior și nou înființata provincie Dacia este o consecință a participării la războaiele daco-romane a mai multor grupe de armate, inclusiv armata Moesiei Inferior.

Din 106, la Apulum (azi Alba Iulia) e instalată Legiunea a XIII-a Gemina. În Banat, la Berzobis (azi Berzovia, jud. Caraș-Severin) se află legiunea a IV-a Flavia Felix. Această legiune fusese cantonată anterior — poate din 102 — într-un castru construit în depresiunea Hațegului, transformat odată cu mutarea la Berzobis într-un oraș — viitoarea metropolă a Daciei, Ulpia Traiana Sarmizegetusa (azi Sarmizegetusa, județul Hunedoara), numită astfel în onoarea împăratului-ctitor. La Apulum ori la Ulpia Traiana Sarmizegetusa își avea sediul guvernatorul consular al Daciei.

Primul deceniu de stăpânire romană în Dacia a fost relativ liniștit; perioada a stat sub semnul autorității și măsurilor luate de *optimus princeps* — Traian. Cu marele său talent de cârmuitor, acesta reușește organizarea provinciei chiar din primul an, iar în anii următori pacificarea deplină și încadrarea Daciei în structurile romane. În anul 112 legenda monedelor imperiale *Dacia capta* devine, semnificativ, *Dacia Augusti Provincia*.

În felul acesta, un război cu sarmații iazigi, la granița de vest a Daciei, prin anii 107–108, a trecut, probabil, abia remarcat. Dar aceiași iazigi din câmpia dintre Tisa și Dunăre, ca și neamurile lor din est — roxolanii — se vor revolta din nou, imediat după moartea lui Traian (11 august 117). Moesia Inferior și mai ales Dacia sunt puse în mare pericol. În aceste condiții vitrege își începe domnia Hadrian (117–138). Venind imediat la Dunăre, el îi îmbună pe roxolani cu subsidii. Unui general înzestrat — Q. Marcius Turbo — deși doar cavaler, i se acordă o comandă excepțională, în fruntea Daciei și Pannoniei Inferior. Iazigii sunt prinși astfel într-un clește și înfrânți (HA, *Vita Hadriani*, 6, 6–8; Dio Cassius, LXVIII, 13, 6). Totuși, contextul de nesiguranță de la începutul domniei îl determină pe împărat (care avusese intenția, în primul moment, se renunțe la întreaga provincie Dacia) să abandoneze sudul Moldovei, Muntenia și — probabil — vestul Banatului. Fără așezări importante și fără să fi fost colonizate sub Traian, aceste regiuni vor fi în continuare controlate de romani; capetele de pod de pe malul stâng al Dunării, de la Barboși, lângă Galați, și de la Orlovka vor fi menținute pe mai departe, ca puncte strategice de interes. Zonele abandonate din provinciile Moesia Inferior și Dacia reprezentau foarte puțin în comparație cu imensele teritorii cucerite de Traian în Orient și la care același Hadrian renunța acum, readucând granița imperiului pe Eufrat.

În afara cedării acestor regiuni, Hadrian întreprinde și o reorganizare administrativă, înființând Dacia Inferior, din teritorii care până atunci aparținuseră Moesiei Inferior — estul Olteniei și, probabil, sud-estul Transilvaniei. Provincia traiană Dacia se va chema de acum încolo Dacia Superior, în componența ei aflându-se Transilvania, Banatul și vestul Olteniei. Apartenența colțului sud-estic al Transilvaniei la Dacia Superior ori la Dacia Inferior este controversată. Oricum, Dacia Inferior apare ca o provincie tampon între Dacia Superior și *barbaricum*.

Deodată cu aceste inovații în organizarea teritoriilor nord-dunărene, sau foarte curând după aceasta (nu mai târziu, probabil, de anul 119) se creează și Dacia Porolissensis, prin desprinderea din Dacia Superior a zonei nordice, până la Arieș și Mureșul superior.

Cum cel târziu prin 117–118 legiunea a IV-a Flavia Felix e transferată la Singidunum (azi Belgrad), în Dacia Superior va rămâne o singură legiune, a XIII-a Gemina; prin urmare, guvernatorul provinciei va fi de acum înainte de rang pretorian. Sub Hadrian și Antoninus Pius, acest guvernator va rezida la Apulum, fiind totodată legat al legiunii de acolo. Lipsite de legiuni, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis vor fi conduse de câte un *procurator Augusti* care își aveau sediile la Romula (azi Reșca, jud. Olt), respectiv Napoca (azi Cluj-Napoca).

După modificările teritoriale de la 118–119 granițele Daciei vor rămâne, în linii mari, neschimbate până în vremea împăraților Gallienus și Aurelian. Despre lungimea frontierelor provinciei relatează (pe baza unui izvor mai vechi, necunoscut nouă) Eutropius (VI, 2, 2) și Rufius Festus (VIII, 2). Dacia avea, potrivit acestor surse, un perimetru de 1 000 mile romane